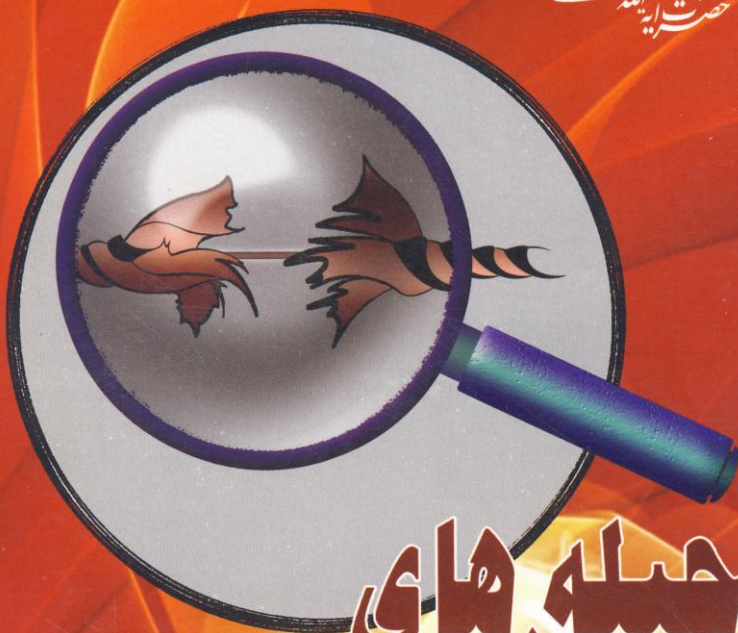

شرعی
تألیفات
حضرت آیت الله
عظمیٰ

حسبہ های شرعی

و چاره جوئی های صحیح

گردآوری: ابوالقاسم علیان نژادی

فهرست نویسی پیش از انتشار: توسط انتشارات امام علی بن ابی طالب (ع).

مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۰۵ -

حیله های شرعی و چاره جویی های صحیح در فقه اسلامی / مکارم شیرازی؛ تهیه و تنظیم ابوالقاسم علیان نژادی. - قم: انتشارات امام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۳۸۳.
ISBN: 978-964-8139-22-8
۱۶۷ ص.

کتابنامه به صورت زیر نویس.

۱. حیل (فقه)، الف. علیان نژادی، ابوالقاسم، ۱۳۴۳ - گردآورنده، ب. عنوان.

۲۹۷/۳۷۸۵

BP۱۹۸ / م ۷ ح ۹

ناشر برتر

نوزدهمین نمایشگاه بین المللی کتاب تهران

حیله های شرعی و چاره جویی های صحیح

مؤلف: آیه الله العظمی مکارم شیرازی

گردآوری: ابوالقاسم علیان نژادی

تیراژ: ۳۰۰۰ نسخه

نوبت چاپ: سوم

صفحه و قطع: ۱۶۸ صفحه / رقعی

تاریخ انتشار: ۱۳۸۷

چاپخانه: سلیمانزاده

ناشر: انتشارات امام علی بن ابی طالب (ع)

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۱۳۹-۲۲-۸

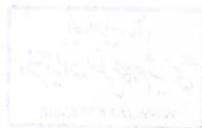

قم - ابتدای خیابان شهدا - کوی آمار (۲۲) - پلاک ۱۵

تلفن: ۷۷۳۲۴۷۸ - دورنگار: ۷۸۴۰۰۹۹

www.amiralmomeninpub.com

قیمت: ۱۲۰۰ تومان

فهرست مطالب

پیشگفتار: چه کسانی به سراغ حیله‌ها می‌روند؟	۷
مقدمات بحث	۱۱
۱- حیلۀ شرعی اختصاص به ربا ندارد	۱۱
۲- تفسیر لغت «حیله»	۱۲
۳- نمونه‌هایی از حیلۀ مثبت	۱۴
۴- حیلۀ‌های منفی	۱۵
۵- حیلۀ در مصطلح فقها	۱۷
۶- اقسام حیلۀ	۱۸
حیلۀ واقعی مثبت	۱۸
حیلۀ واقعی منفی	۱۹
حیلۀ صوری غیر واقعی	۱۹
۷- تقسیم حیلۀ از دیدگاه دیگر	۲۱
۸- کلمات فقهای شیعه در باب حیلۀ‌ها	۲۱
الف) شیخ طوسی و حیلۀ‌های شرعی	۲۲
موارد مناقشه در کلام شیخ طوسی	۲۹
ب و ج) حیلۀ‌های شرعی در کلام شیخ صدوق و علامۀ مجلسی رحمتهما	۳۰
د) نظریۀ صاحب حدائق	۳۲
۹- نظریۀ فقهای اهل سنت پیرامون حیل شرعیّه	۳۵
۱- مثال حیلۀ حرام: حیلۀ العقارب	۳۹
۲- حیلۀ مباح در اجارۀ منزل!	۴۰
نقد کلام ابن قیم	۴۱

(۱) در باب غسل و وضو و تیمم

۱- حکم تکلیفی	۴۴
---------------	----

۲- حکم وضعی ۴۶

(۲) جلوگیری از عادات ماهیانه

- فرع اوّل: حکم تکلیفی خوردن قرصهای جلوگیری ۵۰
- فرع دوّم: حکم وضعی خوردن قرص جلوگیری ۵۳
- فرع سوّم: حکم عوارض جانبی ۵۵

(۳) اخذ اجرت برای انجام عبادت

- مفهوم قصد قربت چیست؟ ۵۷
- اشکال عمده عبادت‌های استیجاری ۵۸
- چاره‌جویی‌های فقها ۵۹
- راه اوّل: عدم اعتبار قصد قربت در عبادات استیجاریّه ۶۰
- راه دوّم: داعی بر داعی ۶۱
- راه سوّم: اوفوا بالعقود ۶۲
- نقد راه حل‌های سه‌گانه ۶۴
- شرح بیشتر داعی بر داعی ۶۶
- مشکل دیگر عبادات استیجاریّه! ۶۸
- دو راه دیگر برای حلّ مشکل قصد قربت ۶۹
- ۱- تحلیل ماهیت عبادات استیجاری ۶۹
- نقد و بررسی ۷۰
- ۲- چه کسی قصد قربت می‌کند، نایب یا منوب عنه؟ ۷۱
- راه حلّی از مرحوم میلانی ۷۲
- نقد و بررسی ۷۲
- یادآوری سه نکته ۷۳

(۴) مسافرت به قصد فرار از روزه

- مقتضای قاعده چیست؟ ۷۶
- ادله نظریّه مشهور ۷۸
- جمع بندی روایات ۸۱

(۵) آیا کفّارهٔ عمد با مسافرت ساقط می‌شود؟

نظرات فقها	۸۳
دلیل طرفداران نظریهٔ سقوط مطلق	۸۵
ادلهٔ طرفداران عدم سقوط مطلقاً	۸۷
نظریهٔ ما	۸۹

(۶) راه محرمیت زن برادر، بر برادر شوهر

کلمات فقها	۹۱
دلیل مسأله	۹۲
چند نکته	۹۳

(۷) چگونه می‌توان با فرزند خوانده محرم شد؟

راههای ایجاد محرمیت بین پسر و مادر خوانده	۹۹
راههای ایجاد محرمیت بین دختر و پدر خوانده	۱۰۰

(۸) طُرُق فرار از ربا

آرای فقها	۱۰۵
دلایل نظریات چهارگانه	۱۰۶
ادلهٔ قول مشهور (قول اوّل)	۱۰۶
دلیل اوّل: تمسّک به قواعد، عموماً و اطلاقات	۱۰۶
نقد و بررسی	۱۰۶
دلیل دوّم: روایات خاصّه	۱۰۸
نقد و بررسی	۱۱۶
بررسی بقیهٔ نظریه‌ها	۱۱۹
نتیجهٔ نهایی	۱۱۹

(۹) تلقیح مصنوعی، راهکاری دیگر!

انواع تلقیح مصنوعی	۱۲۲
موضوعات اصلی مسأله	۱۲۴
الف) حکم اوّلی صورتهای دهگانه	۱۲۴

دلیل معتقدین به جواز.....	۱۲۶
نقد و بررسی.....	۱۲۷
دلیل قول مشهور.....	۱۲۹
ب) حکم تلقیح به حسب عوارض آن.....	۱۳۵
موارد ضرورت.....	۱۳۶
یادآوری.....	۱۳۷
۱- تلقیح کننده همجنس مقدّم است.....	۱۳۷
۲- در تلقیح حرام تفاوتی بین صورتهای زیر نیست.....	۱۳۸
ج) احکام فرزند حاصل از تلقیح.....	۱۳۹
چکیده مباحث گذشته.....	۱۴۵
صورتهای پنجگانه.....	۱۴۶
اصول سه گانه.....	۱۴۷
اصل اوّل: راههای ایجاد فرزند مشروع.....	۱۴۷
اصل دوّم: پدر و مادر فرزند تلقیحی کیست؟.....	۱۴۹
اصل سوّم: محرمیت با مادر جانشین و شوهرش!.....	۱۴۹
حکم صورتهای پنجگانه.....	۱۵۰
راهکاری مشروع.....	۱۵۱
(۱۰) راهی برای فرار از حرمت ابدی حاصل از ازدواج در عتّه!	
ضرورت این بحث.....	۱۵۵
حرمت ازدواج در عتّه.....	۱۵۷
حرمت ابدی.....	۱۵۸
مستند نظریّه حرمت ابدی.....	۱۶۰
راهکاری برای نجات از حرمت ابدی.....	۱۶۱
پاسخ به چند سؤال.....	۱۶۳
در این فتوا تنها نیستیم.....	۱۶۵
نتیجه نهایی.....	۱۶۷

پیشگفتار

چه کسانی به سراغ حيله‌ها می‌روند؟

بی شک والاترین ویژگی مؤمنان، صفت زیبای عبودیت و بندگی خداست، و روشن‌ترین دلیل این مدّعی، آن که مسلمانان از آغاز اسلام تا قیام قیامت، روزانه حداقل ده بار قبل از شهادت بر رسالت پیامبر بزرگوار اسلام ﷺ، به عبودیت و بندگی ایشان شهادت می‌دهند (وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ)، یعنی راز رسیدن به مقام شامخ و بی‌بدیل رسالت را، بندگی و عبودیت کامل آن حضرت می‌دانند.

اما نکته قابل دقت تفاوت «عبادت» و «عبودیت» است! زیرا عبادت چیزی است، و عبودیت چیز دیگر، و بدین جهت هر عابدی «عبد» نیست، ولی هر عبدی «عابد» است. شیطان رانده شده عابد بزرگی بود، که طبق برخی از روایات مدّت بسیار طولانی خداوند را عبادت کرد^۱، ولی هرگز بنده خوبی نبود، و طعم شیرین عبودیت را نچشید، و گر نه در مقابل معبودش سرکشی و طغیان نمی‌کرد، و راه گمراهی را

۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲ (خطبه قاصعه).

نمی‌پیمود، و در نهایت مطرود و منفور معبودش قرار نمی‌گرفت. اولین قدم عبودیت معرفت و شناخت خداوند متعال است، و ریشه معرفت الله اعتقاد به توحید در تمام شاخه‌های آن است،^۱ و شیطان فاقد این گوهر گرانبها بود.

مسلمانان را از جهتی می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: گروهی، هر چند قليل، به مقام عبودیت رسیده، و عابد نیز هستند. عده‌ای فراوان فقط عابدند، و بهره کافی از عبودیت نبرده‌اند، و گروه سوم از هیچ یک نصیبی ندارند.

حیله‌های دروغین به نام حیله‌های شرعی به کار گروه سوم نمی‌آید؛ زیرا آنان سربر طاعت شیطان نهاده، و در مکتب شیطان تمام گناهان مباح است و نیازی به حیله‌های شرعی نمی‌باشد.

گروه دوم، که هنوز در بندگی هوای نفس خویشند، هر چند در ظاهر چهره عبودیت دارند، ولی برای رسیدن به خواهش دل و تمتای نفس خویش، به هر راهکار و حیله‌ای متمسک می‌شوند. چه آن راهکار مشروع باشد، یا مورد رضای پروردگار نباشد.

اما گروه اول، که طبق فرمایش امام صادق علیه السلام تمام فکر و ذکر آنها کسب رضایت پروردگار در سایه عمل به واجبات و ترک کارهای حرام است،^۲ هر چند از حیله‌ها و چاره‌جویی‌هایی که مشکلات را آسان می‌کند، و محرومیتها را بر می‌چیند، و تنگناها را فراخ می‌نماید، ناخشنود نیستند؛ اما تنها راهکارهایی را می‌پسندند که مورد رضایت

۱. میزان الحکمة، باب ۲۴۸۸، حدیث ۱۱۶۱۴.

۲. میزان الحکمة، باب ۲۴۸۹، حدیث ۱۱۶۱۵.

پروردگار و معبودشان باشد، و آنها را هرگز از مسیر عبودیت و بندگی خارج نسازد.

مباحثی که پیش روی شماست، حیل‌های مشروع را از حیل‌های نامشروع و به تعبیر دیگر چاره‌جویی‌های مثبت را از منفی جدا می‌کند، تا راه را برای گروه اول، که تمام تلاششان طی مسیر عبودیت و بندگی خداست، هموار سازد، و کمک مؤثر و خوبی برای آنها باشد. این مباحث عمدتاً در تابستان سال ۱۳۷۶ ه. ش، توسط مرجع عالیقدر، حضرت آیه الله العظمی مکارم شیرازی مد ظله العالی، در جوار قبر منور و پربرکت ثامن الحجج حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام، در مسجد گوهرشاد، در حضور جمع کثیری از طلاب و فضایی حوزۀ علمیۀ مشهد مطرح شد، که به دستور معظم له توسط این جانب تهیّه و تنظیم، و به شکل فعلی در اختیار شما خوانندگان گرامی قرار گرفته است.

امیداست خداوند متعال این خدمت ناچیز را به لطف و کرمش قبول فرماید، و ما را در طی مسیر پرپیچ و خم عبودیت و بندگی موفق بدارد. انّه ولیّ التّوفیق

قم - حوزۀ علمیّه

ابوالقاسم علیان‌نژادی

فروردین سال ۱۳۸۳ مطابق با

محرم الحرام ۱۴۲۵ هجری قمری

مقدمات بحث:

۱- حیلۀ شرعی اختصاص به ربا ندارد

حیله‌ها و چاره‌های شرعی، هر چند در بحث ربا به صورت گسترده‌تر مطرح شده، ولی اختصاص به ربا ندارد؛ بلکه در سراسر فقه جاری است.

در طهارت، طلاق، نکاح، شفعه، بیع، اجاره، قضا، وحتّی در ابواب عبادات نیز مطرح است. بدین جهت فقهای ما در ابواب مختلف کتابهای فقهی به مناسبت، بدان پرداخته‌اند، هر چند معمولاً بحث عمده آن را در ذیل کتاب طلاق مطرح نموده‌اند، ولی کتاب مستقلی از فقهای شیعه در این زمینه نیافتیم. امّا در بین اهل سنت کتابهای مستقلی نوشته شده^۱، که این مطلب نشانگر اهمّیت بیشتر این بحث در نزد آنهاست.

نتیجه این که حیل شرعی مختصّ باب ربا نیست؛ بلکه در سراسر فقه کاربرد دارد. همان‌گونه که این بحث از مسائل مستحدثه نیست، وریشه آن به زمان‌های قدیم می‌رسد؛ هر چند مصادیق زیادی از آن جدید و نو می‌باشد.

۱. از جمله می‌توان به کتاب «حیله‌های شرعی ناسازگار با فلسفۀ فقه» نوشته آقای محمّد عبدالوّهّاب بحیری، که توسط آقای حسین صابری ترجمه شده، اشاره کرد.

۲- تفسیر لغت «حیله»

«حیل» جمع «حیله» از ماده «حول» به معنای تغییر و دگرگونی است. جمله معروف:

«يَا مُحَوِّلَ الْحَوَالِ وَالْأَحْوَالِ، حَوِّلْ حَالَنَا إِلَى أَحْسَنِ الْأَحَالِ»^۱

دگرگون‌کننده سال و زمانها و حالات انسانها! حال ما را به بهترین حالات تغییر ده، و به احسن حالات دگرگون ساز» به همین معنا است. اگر سال را هم عرب «حول» می‌گوید به همین اعتبار است؛ زیرا تحوّل و دگرگونی به وجود آمده، و سال گذشته تبدیل به سال جدید شده است.

نتیجه این که ریشه اصلی «حیله» در لغت، تغییر و تحوّل و دگرگونی است.

معنای دوّم: بسیاری از لغات و کلمات در عربی، و حتّی فارسی، به مرور زمان معنای دیگری، غیر از معنای اوّل، پیدا کرده است، بلکه گاه چندین معنای جدید به وجود می‌آید، معنی دوّم، سوّم، چهارم و گاه بیشتر.

کلمه حیله نیز چنین سرنوشتی دارد. بر اثر مرور و گذشت زمان معنای دوّمی نیز پیدا کرده، و آن عبارت است از: «رسیدن به یک مسأله از راه اسباب و علل خفیه و پنهانی» و این همان چیزی است که در فارسی به آن «چاره‌جویی» گفته می‌شود.

متخصّصین علم لغت تصریح می‌کنند که حیله به این معنا، هم

۱. مرحوم علامه مجلسی رحمته الله، دعای مذکور را در کتاب زاد المعاد، صفحه ۵۳۱، جزء اعمال روز اوّل فروردین شمرده است.

معنای سلبی دارد، و هم جنبهٔ ایجابی؛ و به تعبیر دیگر، هم چاره‌جویی «ممدوح» داریم، و هم «مذموم».

وبه عبارت دیگر هم حيله و چاره‌جویی «مفيد و زیبا» متصور است، و هم چاره‌جویی «زشت». بنابراین حيله هم چاره‌جویی توأم با تقلب و خباثت را شامل می‌شود، و هم شامل چاره‌جویی صحیح و مثبت می‌گردد.

نتیجه این که حيله از نظر کلی هم بار مثبت دارد و هم بار منفی. از این رو این واژه در قرآن مجید بر ذات اقدس الهی نیز اطلاق شده است: ﴿وَهُوَ شَدِيدُ الْحِمَالِ﴾^۱ یعنی پروردگار اسباب خفیه و پنهانی را از هر کس دیگر بهتر می‌داند و بهتر از دیگران می‌تواند برای رسیدن به مقصودش از آنها استفاده کند.

حيله‌های شرعی مورد بحث ما شامل هر دو قسم می‌شود، یعنی هم از حيله‌های شرعی مثبت و صحیح بحث خواهیم کرد، و هم به حيله‌های شرعی منفی و مذموم خواهیم پرداخت.

ولی نمی‌توان انکار کرد که این واژه در فارسی امروز، غالباً به همان معنای منفی و مذموم اطلاق می‌شود، و شاید در عربی امروز نیز چنین باشد. بدین جهت صفت «حيله‌گر» را برای انسانهای حقّه‌باز به کار می‌برند.

نتیجه این که حيله از نظر علمای اهل لغت دارای سه معنا است:
۱. هرگونه تغییر، دگرگونی و تحوّل.

- ۲- رسیدن به هدف به وسیلهٔ اسباب و علل پنهانی؛ چه هدف مثبت و چه منفی.
- ۳- چاره‌جویی منفی و مذموم؛ همان‌گونه که در فارسی امروز غالباً به این معنا است.

۳- نمونه‌هایی از حیلۀ مثبت

به دو مثال برای این نوع از حيله توجه کنید:

- ۱- شخص صاحب سرمایه‌ای می‌خواهد بدون مبتلی شدن به گناه بزرگ رباخواری^۱ از سرمایهٔ خود سود ببرد. برای رسیدن به سود مشروع، از مضاربۀ واقعی و جدی استفاده می‌کند. سرمایه از یک نفر و کار از نفر دیگر، و هر دو در سود شریک می‌شوند. این، حيله و چاره‌جویی مثبت و ممدوح است.
- ۲- خانواده‌هایی هستند که بنا به عللی، بچه‌دار نمی‌شوند. برخی از این خانواده‌ها برای این که هم خلأ فرزند را در زندگی خود پر کنند، و هم سایهٔ مهر و عطف و سرپرستی را بر سر فرزندان بی‌سرپرستی بیندازند، به سراغ بچه‌های بی‌سرپرست می‌روند و آنها را از مراکز نگهداری چنان بچه‌هایی گرفته و بزرگ می‌کنند.
- ولی مشکلی که عموماً در این جا وجود دارد، مسألهٔ محرمیت این فرزندان است. اگر دختر باشد نسبت به پدر خانواده نامحرم خواهد بود، و اگر پسر باشد نسبت به مادر.

۱. رباخواری از گناهان بزرگی است که قرآن، روایات، عقل و اجماع مسلمین بر حرمت آن شهادت می‌دهد. شرح این مطلب را در «کتاب ربا و بانکداری» نوشته‌ایم.

برای رفع این مشکل می‌توان از حیلۀ شرعی مثبت استفاده کرد؛ بدین شکل که اگر دختر باشد صیغۀ عقد موقت او را، با اجازهٔ حاکم شرع، برای پدر مرد خانواده بخوانند، تا این دختر زن پدر او محسوب شود و برای همیشه به وی محرم گردد،^۱ و اگر پسر باشد، و مادر، یا خواهر، زن برادر زن خانواده شیر داشته باشد، به آن پسر بچۀ شیرخوار، طبق شرایطی که در رساله نوشته‌ایم، شیر می‌دهد تا با آن زن به عنوان برادر یا خواهرزاده یا برادرزادهٔ رضاعی محرم شود.^۲ این، حیلۀ و چاره‌جویی ممدوح و مثبت است.

برخی از فقها^۳ قضاوت‌های شگفت‌انگیز حضرت امیرمؤمنان علی (علیه السلام) را که به طرق مختلف و ناشناخته حق را کشف می‌کرد، به عنوان حیلۀ‌های مثبت ذکر کرده‌اند. که شرح بیشتر آن در مباحث آینده خواهد آمد.

۴ - حیلۀ‌های منفی

در این قسم از حیلۀ‌ها نیز به دو مثال زیر به عنوان نمونه بسنده می‌کنیم:

۱ - حیلۀ معروف یهودیان، که در سورۀ اعراف، ضمن آیات ۱۶۲ تا ۱۶۶ به طور مشروح بیان شده، خلاصۀ آن چنین است:

۱. علاوه بر او، به برادران و برادرزاده‌ها و خواهرزاده‌ها و فرزندان و نوه‌های او نیز محرم می‌شود.

۲. شرح این مطلب را در استفتائات جدید، جلد دوم، صفحۀ ۳۲۴ نوشته‌ایم.

۳. روضة المتقین، جلد ۶، صفحۀ ۵۹ به بعد.

خداوند بنی اسرائیل را از صید ماهی در روز شنبه ممنوع کرد. از قضا در این روز ماهیان بیشتری بر روی آب ظاهر می‌شد! یهودیان به فکر حیله افتادند، از جمله حوضچه‌هایی در کنار ساحل ساختند، و راه آبی به سوی دریا باز کردند. صبح هنگام راه ورودی آب را باز می‌کردند، آب و ماهی داخل حوضچه‌ها می‌شد، و شب راه را می‌بستند، تا ماهیان خارج نشوند، سپس در روز یک شنبه ماهیهای مذکور را صید می‌کردند و می‌گفتند:

«ما مخالفت فرمان خدا نکرده، و روز شنبه از آب ماهی نگرفته‌ایم!».

این حیله منفی و مذموم است؛ زیرا خداوند یهودیان را به خاطر آن مجازات شدید نمود^۱.

۲ - شیخ طوسی رحمته الله علیه همچون سایر فقهای امامیه، در انتهای کتاب طلاق مبسوط، بحث مشروعی پیرامون حیله‌های شرعی دارد، که به زودی کلام ایشان را ذکر خواهیم کرد. از جمله حیله‌های منفی، که ایشان از ابو حنیفه نقل کرده، حیله زیر است:

«زنی نزد ابو حنیفه آمد و گفت: از شوهرم ناراحت هستم، از وی خوشم نمی‌آید، می‌خواهم از او جدا شوم، ولی او مرا طلاق نمی‌دهد. آیا راهی برای جدایی از او وجود دارد؟

ابوحنیفه گفت: راهش این است که تو مرتد شوی، و از اسلام خارج گردی! زیرا زن اگر مرتد شود، عقد ازدواجش باطل می‌شود،

۱. شرح و تفسیر این حیله منفی را در کتاب «طرق فرار از ربا» مطالعه فرمایید.

و اگر هنوز آمیزش نکرده باشند، بلا فاصله می‌تواند به اسلام برگردد و با دیگری ازدواج کند، و اگر آمیزش کرده باشند، صبر می‌کند پس از پایان یافتن عده به اسلام باز می‌گردد، سپس با شخص مورد نظرش ازدواج می‌کند!.^۱

این حيله، منفی و مذموم، و حقیقتاً حيله زشتی است، و در واقع شبیه حيله‌ای است که از بعضی از مسیحیان نقل می‌کنند: «آنها طلاق را جایز نمی‌دانند، بدین جهت برای زنانی که قصد جدایی از شوهرانشان را دارند، تنها یک راه وجود دارد، و آن ارتکاب زناست! چون معتقدند زن شوهردار اگر زنا کند، از شوهرش جدا می‌شود!». ^۲

هر دو حيله، منفی و مذموم، بلکه از زشت‌ترین حيله‌ها است. البته حيله‌های مثبت و منفی منحصر به موارد مذکور نیست؛ بلکه برخی از فقهای عامه بیش از سی صد حيله، در مباحث مختلف فقه ذکر کرده‌اند.^۳

۵- حيله در مصطلح فقها

«حيله» در مصطلح فقها عبارتست از:

«التوصل إلى أمر شرعي من طريق حلال أو حرام؛ رسیدن به یک مطلوب شرعی و هدف مشروع، چه این که راه رسیدن به آن، امر حلالی باشد، یا راه مذکور خود غیر مشروع باشد، چنین چیزی حيله است».

۱. المبسوط في فقه الاماميّه، جلد ۵، صفحه ۹۵.

۲. قاموس كتاب مقدّس، صفحه ۵۸۱.

۳. المبسوط في فقه الاماميّه، جلد ۵، صفحه ۹۵.

بنابراین، طبق تعریف فقها نیز حیله فقط بارِ منفی ندارد، بلکه هم جنبهٔ مثبت دارد و هم جنبهٔ منفی. این مطلب در بحث آینده روشن‌تر خواهد شد.

۶- اقسام حیله

حیله را از جهتی به سه قسم تقسیم کرده‌اند:

۱- حیلهٔ واقعی مثبت و مشروع.

۲- حیلهٔ واقعی منفی و مذموم.

۳- حیلهٔ صوری.

حیلهٔ واقعی مثبت

برای هر یک از سه قسم مذکور مثالهای فراوانی وجود دارد؛ که به برخی از آنها اشاره می‌شود.

برای قسم اول، علاوه بر مثالهای سابق، به مثال زیر توجه کنید:
در قضاوت‌های حضرت علی علیه السلام نمونه‌هایی از حیلهٔ شرعی مثبت و واقعی دیده می‌شود، که آن حضرت از راه مشروع به هدفی مشروع دست می‌یافت.

مثلاً در ماجرای دو زنی که بر سر یک نوزاد دعوا داشتند، و هر کدام مدّعی بود او مادر بچه است، حضرت از حیلهٔ شرعی زیر استفاده کرد:

از غلامش خواست از آن دو زن بپرسد، تا بچه را به دو نیم تقسیم کند، و هر نیمه را به یکی از آن دو زن بدهد! در این جا مادر اصلی و

واقعی اعلان کرد: «راضی به این کار نیستم، و از حقّ خود گذشتم!» ولی مادر دروغین ساکت ماند، و سخنی نگفت. حضرت فرمود: «آن که از حقّ خود گذشته، مادر حقیقی است.» سپس بچه را به او تحویل داد.^۱

در بحثهای آینده - به خواست خداوند - مثالهای بیشتری در این زمینه مطرح خواهد شد.

حیلۀ واقعی منفی

برای قسم دوم، یعنی حیلۀ واقعی منفی، که به وسیلۀ حرام به مطلوب حلالی می‌رسد، در مباحث گذشته نیز مثالهایی ذکر شد. به مثال دیگری در این جا توجه فرمایید:

شخصی در وسعت وقت می‌تواند غسل واجب انجام دهد، ولی آن را ترک می‌نماید، تا این که وقت تنگ شود، سپس در تنگی وقت تیمّم می‌کند و نماز می‌خواند.

این حیلۀ شرعی نیز منفی و مذموم است؛ چون برای رسیدن به امر شرعی (تیمّم) از راه غیر مشروع (تأخیر غسل واجب تا ضیق وقت) استفاده کرده است.

حیلۀ صوری غیر واقعی

قسم اوّل و دوم حیلۀ هر دو واقعی وجدّی بود، هر چند یکی

۱. وسائل الشیعه، جلد ۱۸، ابواب کیفیّة الحکم، باب ۲۱، حدیث ۱۱.

مذموم بود و دیگری ممدوح، ولی قسم سوّم از حیله‌ها، غیر واقعی و صوری است، و قصد جدّی در آن وجود ندارد، همان‌گونه که قسمتی از حیله‌های ربا، که مورد بحث قرار خواهد گرفت، داخل این قسم است. مثلاً «ضمّ ضمیمه» برای فرار از ربا، یک حیله صوری است؛ زیرا کسی که برای فرار از «ربای قرضی» یک میلیون تومان پول، به اضافه یک قوطی کبریت می‌دهد، و پس از یک سال دو میلیون تومان باز پس می‌گیرد، و در واقع یک قوطی کبریت را به قیمت یک میلیون تومان می‌فروشد، قصد جدّی ندارد. کدام آدم عاقلی یافت می‌شود که یک قوطی کبریت را به این قیمت سرسام آور غیر عقلایی بخرد؟! بنابراین معامله مذکور جدّی نیست، و این حیله، نوعی فرار از ربا به شکل صوری و غیر واقعی است.

مثال دیگر: در باب «شُفعه» نیز حیله‌ای مطرح شده، که آن هم صوری است. مثلاً شخصی که با دیگری در خانه‌ای شریک است، و قصد فروش سهم خود را به شخص ثالث دارد، و می‌خواهد شریکش از حق شفعه خود استفاده نکند، اقدام به حیله زیر می‌کند:

«سهم خود را به ده برابر قیمت واقعی به شخص مورد نظر واگذار می‌کند. شریکش طبیعتاً با این قیمت گران حاضر به خرید سهم او نمی‌شود. به ناچار نمی‌تواند از حق شفعه خود استفاده کند، و معامله قطعی می‌گردد. سپس فروشنده اضافه قیمت معامله را به مشتری باز می‌گرداند».

این حیله نیز صوری است، و قصد جدّی در آن وجود ندارد، و به همین دلیل باطل و غیر مجاز است.

نتیجه این که حيله بر سه قسم است، که تنها یک قسم آن مجاز است.

۷- تقسیم حيله از دیدگاه دیگر

می‌توان حيله‌ها را به اعتباری دیگر به چهار قسم زیر تقسیم کرد:
 ۱- حيله‌ای که با مقدمه حلال و مباح، به مطلوب حلال مورد نظر منتهی می‌شود.

۲- حيله‌ای که حيله‌کننده با مقدمه حرام و غیر مشروع، خود را به مطلوب حلال می‌رساند. هر یک از دو قسم فوق، یا واقعی و با قصد جدی است - که مثالهای آن گذشت - و یا صوری و ظاهری است. مثالی که در باب ربا و ضمّ ضمیمه گفته شد، و نیز مثال حيله در باب شفعه، که تفصیل آن گذشت، از این قبیل می‌باشد.

اما حيله منفی صوری، که یکی از مثالهای آن «حيله عقارب» است. و در کلمات برخی از فقهای اهل سنت ذکر شده، و شرح آن در مباحث آینده خواهد آمد. نتیجه این که طبق این تقسیم حيله بر چهار قسم است.

۸- کلمات فقهای شیعه در باب حيله‌ها

فقهای ما معمولاً در کتاب طلاق به سراغ بحث از حيله‌های شرعی رفته‌اند؛ هر چند در سایر ابواب فقه نیز به صورت پراکنده متعرض آن شده‌اند؛ ولی مباحث مبسوط و مشروح را به صورت مستقل، در پایان کتاب طلاق می‌بینیم.

در این جا به کلمات تنی چند از فقهای نامدار شیعه و اهل سنت اشاره می‌کنیم:

الف) شیخ طوسی و حیله‌های شرعی

مرحوم شیخ طوسی، فقیه بزرگ و متبحر، در کتاب مبسوط خویش چنین می‌فرماید:

«الحیل جائزة في الجملة بلا خلاف إلا بعض الشذاذ، فإنه منع منه أصلاً»؛

اصل حیله‌های شرعی فی الجملة (بدون در نظر گرفتن تک تک مصادیق آن) به اجماع فقها جایز است، و تنها افراد بسیار کمی با آن مخالفت نموده، و هیچ حیله‌ای را مجاز نشموده‌اند؛ (هر چند برای رسیدن به حلال، به وسیله حلالی متوسل شوند). سپس می‌فرماید:

«وانما اجزناه لقوله تعالى في قصة إبراهيم عليه السلام «بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَسَأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْظِقُونَ» لَمَّا سَأَلُوهُ «مَنْ فَعَلَ هَذَا بِآلِهَتِنَا» وَإِنَّمَا قَصْدُ بَذَلِكَ إِنْ كَانُوا يَنْظِقُونَ فَعَلَّاهُ بِشَرْطٍ مُحَالٍ، لِيَعْلَمَ بِذَلِكَ أَنَّ الْفِعْلَ مِنْهُمْ مُحَالٌ، وَمَنْ كَانَ كَذَلِكَ لَا يَسْتَحِقُّ الْعِبَادَةَ؛

علّت این که حیل شرعیّه را به طور اجمال جایز می‌دانیم، برخی از آیات قرآن و روایات معصومان علیهم السلام است. نمونه آن داستان حضرت ابراهیم علیهم السلام در مورد شکستن بتها است. هنگامی که حضرت بتها را

شکست، و از او سؤال کردند که چه کسی بتها را شکسته است؟ فرمود: از خود بتها سؤال کنید، اگر قدرت سخن گفتن دارند!».

در تفسیر این آیه شریفه نظرات مفسران مختلف است؛ یکی از نظریات این است که «إِنْ» شرطیه به جمله «فَعَلَهُ» مربوط است، طبق این تفسیر، معنای آیه چنین می‌شود: «اگر بتها قدرت حرف زدن دارند، شکستن بتها کار بت بزرگ است!»

بنابراین، حضرت نسبت شکستن بتها را به بت بزرگ مشروط به شرط محالی کرده، و دروغ نگفته است. تا به آنها بفهماند بتهایی که قدرت سخن گفتن ندارند، شایسته عبادت و پرستش نیستند. نتیجه این که حضرت ابراهیم علیه السلام با یک حیلۀ شرعی، که همان توریه، در شکل قضیۀ شرطیه است، خود را نجات داد.

شیخ در ادامه کلامش می‌گوید:

در جای دیگر می‌خوانیم که خداوند به حضرت ایوب علیه السلام دستور می‌دهد: ﴿وَاخْذُ بِيَدِكَ ضِغْثًا فَاضْرِبْ بِهِ وَلَا تَحْنُثْ﴾^۱ فجعل تعالی لایوب مخرجاً فیما کان حلف علیه وهکذا رواه أصحابنا، آری این آیه نیز از آیاتی است که در مورد حیلۀ‌های شرعی می‌توان به آن استدلال کرد. در این داستان، خداوند متعال مسأله «ضغث» را راه فرار از مخالفت با قسم برای پیامبر خودش حضرت ایوب علیه السلام بیان فرموده است.

شیخ الطائفه، شیخ طوسی، در این جا به سراغ روایات رفته و

حادثی در این مورد از سوید ابن حنظله نقل می‌کند:

«قَالَ خَرَجْنَا وَمَعِيَ وَاثِلُ بْنُ حَجَرَ يُرِيدُ النَّبِيَّ ﷺ فَأَخَذَهُ أَعْدَاءُ لَهُ فَتَحَرَّجَ الْقَوْمُ أَنْ يَخْلِفُوا وَحَلَفْتُ بِاللَّهِ إِنَّهُ أَخِي فَخَلَى عَنْهُ الْعَدُوُّ، فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ ﷺ فَقَالَ: صَدَقْتَ، الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ» فأجاز ﷺ ما فعله سوید و بین له صواب قوله فيما احتال به ليكون صادقاً في يمينه؛

سوید بن حنظله می‌گوید: به همراه «واثل بن حجر» و جمعیتی دیگر، آهنگ دیدار پیامبر ﷺ کردیم، در بین راه «واثل بن حجر» به چنگ دشمن افتاد. جمعیت همراه از این که قسم بخورند «واثل» جزء قبیلهٔ ماست خودداری کردند؛ ولی من به نام خدا قسم یاد کردم که او برادر من است، بدین جهت دشمن او را آزاد کرد.

هنگامی که به خدمت حضرت رسول اکرم ﷺ مشرف شدیم، داستان را برای حضرتش بازگو کردم، حضرت فرمودند: راست گفتی! مسلمان برادر مسلمان است!.

طبق این روایت، حضرت رسول کار سوید ابن حنظله و حيله شرعی او را برای نجات مسلمانی تأیید کرد، و آن را حمل بر نوعی توریه نمود.

شیخ طوسی رحمته الله پس از بیان اصل جواز حيله‌های شرعی به طور اجمال، و استدلال به اجماع و آیات قرآن و برخی روایات معصومان علیهم السلام می‌فرماید:

فإذا ثبت هذا فإنما يجوز من الحيلة ما كان مباحاً يتوصل به إلى مباح، فاما فعل محظور ليصل به إلى المباح فلا يجوز، وقد اجاز ذلك قوم. فالمحظور الذي لا يجوز فمثل ما حكى ابن المبارك عن أبي حنيفة ان

امراً شکت إليه زوجها وآثرت فراقه، فقال لها: ارتدّي فيزول النكاح وإن كان بعد الدخول. و حکى عنه في قصة انه قال لزوج المرأة قبّل أمّها بشهوة فإن نكاح زوجتك ينفسخ. وقال النضر بن شميل في كتاب الحيل ثلاثمائة وعشرون مسألة، أو ثلاثمائة وثلاثون مسألة، كلّها كفر، يعني من استباح ذلك كفر.

با توجه به این سخن شیخ طوسی، در صورتی توسّل به حيله جایز است که مقدّمه آن مباح و مشروع باشد، اما توسّل به فعل نامشروع، برای رسیدن به امر مشروع جایز نیست؛ هر چند برخی آن را تجویز کرده‌اند. سپس دو مثال از این نمونه، از ابو حنیفه نقل می‌کند، که شرح آن گذشت.

پس از آن، از «نضر بن شميل» نقل می‌کند که او در کتاب «حیل» سیصد و ده، یا سیصد و سی، حيله شرعی نقل کرده، که همه آنها کفر است، و هر کس آن را مباح بشمرد کافر است!

سپس در مقام استدلال بر حرمت این قسم از حيله‌های شرعی (که دو نمونه آن از ابو حنیفه نقل شد) می‌فرماید: چون (طبق آیات قرآن) خداوند متعال کسی را که به حيله‌های نامشروع دست بزند، عقوبت و مجازات شدیدی کرده است، بلکه (در داستان یهود و صید ماهی در روز شنبه) متوسّلین به چنین حيله‌هایی مسخ شدند! سپس کلامی از شاگرد ابو حنیفه نقل می‌کند که در ردّ فتوای استادش (ابو حنیفه) می‌گوید:

لا ينبغي أن يتوصل إلى المباح بالمعاصي؛

«سزاوار نیست، انسان برای رسیدن به یک امر مباح، متوسّل به کار

حرامی شود».

پس از آن، مثالهایی از حیله شرعی از این شاگرد ابو حنیفه، که به کلام استادش معترض بوده، نقل می‌کند، که از مثالهای ابو حنیفه عجیب‌تر است^۱.

در این جا توجه به چند نکته لازم به نظر می‌رسد:

الف) مرحوم شیخ طوسی برای حیله مشروع به آیاتی از قرآن مجید استدلال کرده، که در حقیقت نوعی توریه است. مثلاً حضرت ابراهیم برای فرار از دروغ توریه کرد، و توریه در واقع نوعی حیله شرعی است؛ ولی در حقیقت و ماهیت توریه اختلاف است، و به اعتقاد ما توریه عبارت است از کلامی که تاب دو معنا دارد و هر دو صحیح است؛ اما یکی از آن دو معنا مشهورتر و معروف‌تر است، و ذهن شنونده به آن منصرف می‌شود، و معنای دیگر غیر مشهور است و ذهن به سراغ آن نمی‌رود. در چنین موردی گوینده معنای غیر مشهور را اراده می‌کند، و شنونده به سراغ معنای مشهور می‌رود. بنابراین توریه هرگز مصداق دروغ نیست، که بر حسب ضرورت مباح شده باشد^۲.

ب) مثالهایی که از ابو حنیفه، در مورد حیله‌های شرعی، نقل شد از چند جهت باطل است.

نخست این که جایز نیست به یک زن مسلمان تعلیم داد که مرتکب بزرگترین گناه کبیره، یعنی ارتداد، شود تا در نهایت بتواند از شوهرش جدا گردد.

۱. المبسوط في فقه الإمامية، جلد ۵، صفحه ۹۵ و ۹۶.

۲. شرح بیشتر را در کتاب انوار الفقاهة، کتاب المکاسب المحرمة، صفحه ۴۰۵ به بعد، مطالعه فرمایید.

دیگر این که ارتداد به زبان نیست، بلکه مبانی عقیدتی دارد که واقعاً باید از اسلام برگردد و عقیده‌اش عوض شود. بنابراین حیل‌های مذکور از جهات مختلف باطل است.

باز به سراغ کلام دیگری از شیخ طوسی در کتاب شفعه می‌رویم: از جمله کتابهایی که حیل‌های شرعی در آن مطرح شده، «کتاب شفعه» است.^۱ چون برخی از مصادیق حیل‌های شرعی در باب شفعه مورد بحث قرار می‌گیرد. مرحوم شیخ طوسی سه حیل شرعی در این باب ذکر کرده، که ما آن را از کتاب مبسوط نقل می‌کنیم:

«فصل في الحيل التي تسقط بها الشفعة:

من ذلك أن يكون ثمن الشقص مائة فيشترىه بألف، ثم يعطي البائع بدل الألف ما قيمته مائة، ويبيعه إياه بألف فإذا فعل هذا تعذر على الشفيع الأخذ؛ لأنه إنما يأخذ بثمن الشقص لا ببذل ثمنه وتسقط شفعته!
ومن ذلك إذا كان ثمن الشقص مائة فاشترى صاحبه جارية من رجل تساوي مائة بألف، فلمّا ثبت في ذمته الألف ثمن الجارية، اعطاه بالألف هذا الشقص فإذا ملكه بألف وهو يساوي مائة، لا ينشط الشفيع لأخذه بها فتسقط شفعته.

ومن ذلك ان يشترىه بألف وثمان مائة، ثم يبرئه البائع عن تسع مائة ويقبض مائة منه فإن الابرء يلحق المشتري دون الشفيع وهذه حيل فيها

۱. در شفعه بحثهای مختلفی مطرح است؛ از جمله این که: آیا شفعه اختصاص به اموال غیر منقول دارد، یا در اموال منقول نیز جاری است؟ و آیا شفعه مختص به جایی است که تنها دو شریک وجود دارد، یا در موارد دیگر نیز جاری می‌شود؟ به نظر ما شامل اموال غیر منقول نیز می‌شود، ولی فقط در مورد دو شریک جاری می‌شود، نه بیشتر.

مخاطرة على البایع...»^۱.

مرحوم شیخ طوسی در این عبارت به سه حیله شرعی اشاره می‌کند:

۱ - نخست این که سهم یکی از شرکا یک صد دینار ارزش دارد. او سهم خود را به هزار دینار به شخص سوّمی می‌فروشد، و در مقابل جنسی که یک صد دینار بیشتر ارزش ندارد به هزار دینار از او می‌خرد. با این حیله، شریک دیگر نمی‌تواند از حقّ شفعه استفاده کند؛ زیرا در این صورت باید سهم شریک خود را به ده برابر قیمت واقعی بخرد!

۲ - حیله دوّم این است که یکی از شرکا، که سهم او یک صد دینار ارزش دارد جنسی را از شخص سوّم، که قیمت آن یک صد دینار است، به هزار دینار به طور نسیه بخرد، سپس سهم خود را در مقابل بدهیش به هزار دینار می‌فروشد. با این حیله نیز شریک از اِعمال حقّ شفعه محروم می‌گردد؛ چون قیمت معامله ده برابر شده است.

۳ - سوّمین حیله این است که شریک سهم خویش را، که یک صد دینار ارزش دارد، به هزار دینار بفروشد. سپس ۹۰۰ دینار طلب خود را ابراء کند، و تنها یک صد دینار از مشتری بگیرد. در این جا نیز شریک دیگر از اِعمال حقّ شفعه محروم می‌گردد، مگر این که سهم شریکش را به ده برابر قیمت واقعی بخرد!

سپس شیخ طوسی اضافه می‌کند:

البته این نوع حيله‌ها خطراتی برای بايع نیز دارد؛ زیرا امکان دارد که او جنسی از مشتری به ده برابر قیمت واقعی بخرد، ولی مشتری حاضر نشود سهم او را به ده برابر قیمت واقعی خریداری کند، یا بعد از ابراء ۹۰۰ دینار، بايع معامله را فسخ کند. که در این صورت باید کل ثمن برگردد؛ حتی مقدار ابراء شده!

خلاصه این که مرحوم شیخ سه حيله خطرناک در باب شفعه مطرح کرده است.

موارد مناقشه در کلام شیخ طوسی

۱ - حيله‌های سه گانه، که در کلام شیخ الطائفه گذشت، به نظر ما از قبیل قسم سوّم حيله‌های شرعی است، که قصد جدّی در آن وجود ندارد و بدین جهت اعتبار شرعی ندارد. کسی که جنسی را به ده برابر قیمت واقعی خرید و فروش می‌کند، معمولاً قصد جدّی ندارد!

۲ - انصاف این است که چنین حيله‌هایی شبیه حيله‌های «اصحاب السبت» است، که شرح آن گذشت، زیرا خداوند حقّ شفعه را برای شریک قرار داده که او به زحمت نیفتد، و شریک ناخواسته‌ای در کنار او ننشیند. در حالی که با این حيله‌ها فلسفه حقّ شفعه از بین می‌رود، و شریک را به زحمت می‌اندازد. بنابراین، حيله‌های مزبور شرعاً معتبر نیست.

سؤال: حيله‌های ذکر شده در کلام شیخ الطائفه را، به حيله‌های بنی اسرائیل «قیاس» کرده‌اید، در حالی که «قیاس» از نظر علمای شیعه باطل و نادرست است.

پاسخ: قیاس بر دو قسم است:

۱ - قیاس ظنی، که بر اساس ظنّ و گمان است. این نوع قیاس در مذهب شیعه وجود ندارد، و حجت نیست.

۲ - قیاس قطعی از راه الغای خصوصیت یقینی؛ که این نوع قیاس حجت است. مثلاً در روایات آمده که:

«سَأَلْتُهُ عَنِ الرَّجُلِ لَا يَذْرِي صَلَّيْ رَكْعَتَيْنِ أَمْ أَرْبَعًا، قَالَ: يُعِيدُ الصَّلَاةَ؛

محمّد بن مسلم می‌گوید: از امام در مورد مردی پرسیدم که شک بین

دو و چهار کرده است؟ امام فرمود: نمازش را اعاده می‌کند»^۱

در این جا ما از کلمه «رجل» الغای خصوصیت نموده، می‌گوییم:

این حکم شامل زنان هم می‌شود؛ زیرا قطعاً این حکم اختصاص به مردان ندارد.

در بحث ما نیز چنین است؛ زیرا ما قطعاً می‌دانیم که تفاوتی بین مثالهایی که در مبسوط آمده، و حیله‌های بنی اسرائیل نیست و هر دو از قبیل حیله‌های نامشروع است.

نتیجه این که حیله‌های سه‌گانه‌ای که در مبسوط بیان فرموده‌اند، با توجه به دو اشکال فوق، مباح نیست.

ب و ج) حیله‌های شرعی در کلام شیخ صدوق و علامه مجلسی رحمتهما الله

مرحوم صدوق رحمته الله در کتاب شریف «من لا یحضره الفقیه» روایات

۱. وسائل الشیعه، جلد ۵، ابواب الخلل، باب ۱۱، حدیث ۷.

مربوط به قضاوت، باب مستقّلی را به حیل‌های شرعی در احکام اختصاص داده، و در این باب سیزده روایت نقل می‌کند.^۱

مرحوم علامه مجلسی (پدر) در روضة المتّین^۲ - شرح من لا یحضره الفقیه - به صورت گسترده به تفسیر روایات سیزده گانه می‌پردازد. علاوه بر این، به برخی از قضاوت‌های حضرت امیر مؤمنان (علیه السلام) نیز اشاره نموده، و آنها را نوعی چاره‌جویی و حیلۀ مثبت می‌شمرد.

در این جا سؤالی مطرح است و آن این که:

آیا قضاوت‌های معصومین (علیهم السلام)، شبیه آن چه از امیرالمؤمنین (علیه السلام) نقل شده، اختصاص به خود آن بزرگواران دارد، یا سایر قضات هم می‌توانند چنین قضاوت‌هایی داشته باشند، و از این طریق حکم صادر کنند؟

پاسخ این است که قضات دیگر نیز می‌توانند برای کشف حقیقت تلاش کنند و از راه‌هایی، شبیه آن چه در قضاوت‌های آن حضرات آمده، حقیقت را روشن نموده و حکم صادر کنند؛ بلکه در بعضی روایات این مسأله مورد تأکید قرار گرفته است، مثل این که قاضی موظّف شده، در صورت شک و احتمال تبانی، شهود را از یکدیگر جدا کند، و از هر کدام جداگانه بازجویی نماید، تا حقیقت روشن گردد.^۳

بنابراین قضاوت‌هایی شبیه قضاوت‌های آن بزرگواران، اختصاص به

۱. من لا یحضره الفقیه، جلد ۳، ابواب القضا یا والاحکام، باب ۱۲.

۲. روضة المتّین، جلد ۶، صفحه ۵۹ به بعد.

۳. وسائل الشیعه، جلد ۱۸، ابواب کیفیة الحکم، باب ۲۰.

آنها ندارد، و قضات غیر معصوم نیز می‌توانند مانند آن را انجام دهند.

(د) نظریه صاحب حدائق

مرحوم صاحب حدائق رحمته الله در بحث طلاق در مورد، حیل شرعیّه چنین می‌فرماید:

«قد جرت عادة جملة من الأصحاب بذكر الحيل الشرعية في هذا المقام. قال المحقق في الشرائع: «يجوز التوسل بالحيل الشرعية المباحة دون المحرمة في إسقاط ما لولا الحيلة لثبت، ولو توسل بالمحرمة أثم و تمت الحيلة». ثم نقل عن الشهيد الثاني: «هذا باب واسع في جميع الفقه والغرض منه التوسل إلى تحصيل اسباب تترتب عليها أحكام شرعية وتلك الأسباب قد تكون محللة وقد تكون محرمة. والغرض من تعليم الفقيه الأسباب المباحة، أما المحرمة فيذكرونها بالفرض ليعلم حكمها على تقدير وقوعها».

حاصل کلام صاحب حدائق چنین است:

فقهایی ما مباحث حیله را در بحث طلاق مطرح می‌کنند. سپس از مرحوم محقق نقل می‌کند که: «توسل به حیله‌های مباح جایز و غیر آن جایز نیست، و اگر به حیله غیر مجاز متوسل شود هر چند گناهکار است، ولی اثر خود را دارد.» سپس از شهید ثانی نقل می‌کند که: هدف از حیله‌های شرعی رسیدن به اسبابی است که احکام شرعی بر آن مترتب می‌شود، که آن اسباب گاه جایز و برخی اوقات غیر مجاز است، هدف فقیه از فرا گرفتن حیله‌های مجاز روشن است، و هدف از تعلیم حیله‌های غیر

مجاز این است که اگر کسی فرضاً دست به حیله‌های نامشروع زد چه حکمی دارد؟ نه این که حیله‌های حرام به مردم تعلیم داده شود.

صاحب حدایق پس از نقل کلام این دو فقیه بزرگ، نظریه خویش را چنین بیان می‌کند:

حیله دو قسم است؛ حیله‌های منصوص و غیر منصوص.

اما چاره‌ها و حیله‌هایی که روایت خاص دارد، مثل برخی قضاوت‌های حضرت علی علیه السلام و برخی از حیله‌های ربا، قابل بحث و ایراد نیست؛ اما در مورد حیله‌های غیر منصوص، باید در هر بابی به اطلاعات همان باب تمسک جست. سپس از این نظریه برمی‌گردد، و غیر از حیله‌های منصوص همه حیله‌ها را حرام می‌شمرد، و دلیل آن را داستان «اصحاب السبت» بیان می‌کند. پس از آن مثالهایی برای حیله‌های شرعی ذکر می‌کند، که به دو نمونه آن اکتفا می‌کنیم:

۱- شخصی قصد دارد مقدار کمتری زکات بپردازد (مثل این که هزار تومان زکات بدهکار است، و می‌خواهد با پرداخت یک صد تومان خود را بری الذمه کند) چنین شخصی با فرد نیازمندی تبانی می‌کند. بدین شکل که جنس یک صد تومانی را به هزار تومان به او می‌فروشد، و پس از این که فقیر هزار تومان به او بدهکار شد، همان را بابت زکات با او حساب نموده، و بدهیش را ابراء می‌کند!

۲- زنی می‌ترسد که شوهرش با فلان دختر زیبا ازدواج کند. برای آسودگی خیال خویش دست به حیله‌ای می‌زند و آن دختر را به عقد موقت پسرش - هر چند برای مدت کوتاه - در می‌آورد. با این کار دختر مزبور برای همیشه به شوهرش محرم می‌شود؛ زیرا عروس او است و

آن مرد دیگر نمی‌تواند با آن دختر ازدواج کند^۱.

سخن صاحب حدائق از چند نظر قابل تأمل است:

۱ - حیله‌های مشروع منحصر به آن چه در روایات خاص وارد شده نیست؛ ولی از آن جا که مسلک مرحوم صاحب حدائق اخباری است، حیله‌های مشروع را منحصر به حیله‌های منصوص نموده است.

۲ - مثال زکات دو اشکال دارد: نخست این که معاملهٔ اوّل جدّی نیست؛ چون کسی که جنس صد تومانی را به ده برابر آن می‌خرد، قصد جدّی ندارد، و معاملهٔ بدون قصد جدّی باطل است. و دیگر این که، نتیجهٔ این گونه حیله‌ها از میان رفتن حقوق مستحقّین زکات و خمس است. چیزی که طبق روایات نیازهای فقرا را در اموال اغنیا دقیقاً محاسبه و فرض کرده است.

آیا می‌توان «روزی» فقرا را با چنین حیله‌هایی نابود کرد؟!^۲ و نیازمندان را نیازمندتر و ثروتمندان را ثروتمندتر نمود؟! چنین حیله‌هایی قطعاً باطل است.

و به تعبیر دیگر، با چنین حیله‌هایی دین بدهکار زکات اداء نمی‌شود و در واقع شخص زکات دهنده به وظیفهٔ خویش عمل ننموده، و ذمه‌اش بری نمی‌شود.

۳ - مثال دوّم هر چند نصّ و روایت خاصی ندارد، ولی حیله و چاره‌جویی صحیحی است و مشکلی ندارد.

کوتاه سخن این که: حاصل و نتیجهٔ سخنان این چهار فقیه بزرگ و

۱. الحدائق الناضرة، جلد ۲۵، صفحه ۳۷۵.

۲. وسائل الشیعه، جلد ۶، ابواب ما تجب فیہ الزکاة، باب ۱، حدیث ۷.

ژرفاندیش شیعه این است که حیل‌های شرعی فی‌الجمله مجاز است، در حالی که بسیاری از آن حیل‌ها غیر مجاز می‌باشد، که در بحث‌های آینده مورد بحث قرار خواهد گرفت.

۹- نظریه فقهای اهل سنت پیرامون حیل شرعی

«ابن قیم» از علمای قرن هشتم اهل سنت است. او در کتاب خویش «أعلام المُوقَّعین عن ربِّ العالمین»^۱ بحث بسیار مفصّلی پیرامون حیل‌های شرعی دارد. که خلاصه‌ای از بحث او را به طور فشرده در این جا می‌آوریم:

نامبرده نخست به سراغ «سَدِّ ذرایع» می‌رود، و نود و نه مورد برای سَدِّ ذرایع ذکر می‌کند. سپس بحث حیل‌های شرعی را پی‌می‌گیرد، و در نتیجه «حیل‌های شرعی» را در تناقض با «سَدِّ ذرایع» می‌شمرد. توضیح این که: اهل سنت در علم اصول خود بحثی تحت عنوان «سَدِّ ذرایع» مطرح می‌کنند. «سَدِّ ذرایع» به معنای جلوگیری از سوء استفاده از احکام الهی است. آنها در فقه خود از این بحث بسیار استفاده می‌کنند، و یکی از منابع احکام وادله آنها سَدِّ ذرایع است. پیروان مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) نیز در فقه خود این مضمون را دارند؛ ولی به نام «سَدِّ ذرایع» نیست، بلکه شکل دیگری دارد. به نمونه‌هایی از آن توجّه کنید:

۱. «أعلام» به معنای شخصیت‌ها و انسانهای ممتاز هر قوم و ملت است. کلمه «موقّعین» جمع «موقّع» از ریشه «توقیع» گرفته شده، و توقیع به معنای نامه و پیامهای کتبی است. معنای مجموع جمله این می‌شود: کسانی که پیامهای کتبی خداوند را به مردم رسانیده‌اند؛ از پیامبر گرفته تا علمای دین.

۱ - شارع مقدس شراب را حرام کرده است؛ چون سبب از بین رفتن عقل آدمی می‌شود، و او را از همه چیز باز می‌دارد، و مفساد فراوان دیگری به دنبال دارد. حال اگر شخصی یک قطره، آری تنها یک قطره، شراب در دهان خویش بچکاند، چه حکمی دارد؟

جواب این است که نوشیدن این مقدار، هر چند هیچ یک از مفساد بالا را ظاهراً ندارد، ولی این کار جایز نیست. دلیل حرمت آن همان «سَدِّ ذُرَایِع» است. منتهی این معنای در نصوص وارد شده است.^۱ یعنی اگر مقدار کم آن، که مفساد شرابخواری را ظاهراً ندارد، حلال شود موجب سوء استفاده می‌گردد، و برخی از مردم به این بهانه که فلان مقدار از شراب تأثیری در ما نمی‌گذارد، به شرابخواری می‌پردازند، و به این بهانه این قانون الهی غالباً نقض می‌شود.

۲ - رسول اکرم ﷺ در مسأله ربا فرموده است:

«يَا عَلِي! دِرْهَمُ رِبَاً اَعْظَمُ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ سَبْعِينَ زِنِيَةً؛

ای علی! یک درهم حاصل از ربا، از نظر گناه و معصیت، بدتر از هفتاد

بار عمل زشت زناست»^۲.

آیا مفسادی که ربا دارد در موردی که فقط یک درهم ربا باشد حاصل می‌شود؟ قطعاً چنین ربایی آن مفساد عظیم را ندارد، ولی

۱. در روایات متعددی به این مطلب تصریح شده که در حرمت شرابخواری تفاوتی بین کم و زیاد آن نمی‌باشد، و حتی یک جرعه آن نیز حرام است. برای مطالعه بیشتر به وسائل الشیعه، جلد ۱۷، ابواب الأشریة المحرمة، باب ۱۵، حدیث ۱ و ۴ و ۱۷ مراجعه فرمایید.

۲. وسائل الشیعه، جلد ۱۱، ابواب الربا، حدیث ۱۲. حدیث ۱۹ و ۲۱ از همین باب، و حدیث ۸ و ۳ باب ۱ مستدرک الوسائل، جلد ۱۳، نیز به همین مضمون است.

شارع مقدّس برای جلوگیری از سوء استفاده، حتّی این مقدار از ربا را حرام کرده، تا جلوی هرگونه رباخواری را بگیرد، و مرز این قوانین شکسته نشود.

سؤال: دو مثال مذکور، حرمت قطره‌ای از شراب و درهمی از ربا، تحت عنوان سدّ ذرایع نیست، بلکه به سبب روایات فراوانی است که در این دو موضوع وارد شده است. بنابراین مثالهای مذکور ربطی به بحث سدّ ذرایع ندارد.

پاسخ: منظور این است که تحریم مقدارهای مزبور در روایات به خاطر جلوگیری از سوء استفاده‌هاست، در واقع «سدّ ذرایع» از قبیل حکمت و فلسفه حکم است. به علاوه، در مواردی که روایاتی نیز وجود ندارد، باید جلو سوء استفاده از احکام الهی را گرفت.

مثلاً، به اعتقاد ما اجاره‌های طولانی موقوفات، مثل اجاره ۹۹ ساله، باطل است؛ زیرا چنین اجاره‌هایی دو اشکال مهم دارد و مخالف مصالح وقف است:

نخست این که چنین موقوفاتی بر اثر اجاره‌های طولانی تدریجاً به تملّک اشخاص در می‌آید (همان‌گونه که در گذشته در بسیاری از موارد چنین اتفاقی رخ داده) و وقف بودن آن به فراموشی سپرده شده است، و اکنون می‌بینیم که بسیاری از املاک ظاهراً طلق مردم، همین وضعیّت را دارد، و در واقع موقوفه بوده است.

می‌گویند: یکی از بزرگان قصد داشت قطعه زمینی در اصفهان بخرد و وقف کند. زمین غیر وقفی در آن شهر پیدا نکرد! ولی حالا چطور؟!

دیگر این که، مال الاجاره در چنین اجاره‌های طولانی یا مبهم است، یا مقدار معین. اگر مبهم باشد که اصل اجاره باطل است، و اگر معین و مشخص باشد با توجه به تورّم و نوسان قیمت‌ها، اجاره امروز برای چند سال آینده ابداً به مصلحت وقف نیست. بنابراین، برای این که از موقوفات سوء استفاده نشود، باید اجاره‌ها کوتاه مدّت باشد؛ مثلاً هر سه سال یک بار تجدید شود.

خلاصه این که سدّ ذرایع را می‌توان بر سه قسم تقسیم کرد:

۱ - سدّ ذرایع منصوص، یا به تعبیر دیگر «حکمت حکم» مانند مثال قطره‌ای شراب و درهمی از ربا که مشروحاً گذشت.

۲ - سدّ ذرایع غیر منصوص مطابق با قاعده؛ مانند اجاره‌های طولانی موقوفات که شرح آن داده شد.

۳ - سدّ ذرایع غیر منصوص و غیر قطعی، که بر اساس استحسان و ظن و گمان است.

دو قسم اوّل را قبول داریم، ولی قسم سوّم را نمی‌پذیریم؛ هر چند علمای اهل سنت هر سه را قبول دارند و بیشتر مثالهای آنها از قسم سوّم است. موارد نود و نه‌گانه‌ای که «ابن قیّم» در کتاب خود شمرده، بیشتر از قسم سوّم است! (دقّت کنید).

به هر حال «ابن قیّم» معتقد است «سدّ ذرایع» در تناقض با «حیله‌های شرعی» است؛ چون معنای «سدّ ذرایع» بستن راههای سوء استفاده از احکام شرع است، و «حیله‌های شرعی» راه سوء استفاده از احکام شرع را باز می‌کند!

او می‌گوید:

«تجویز الحیل یناقض سدّ الذرایع مناقضة ظاهرة؛ فإن الشارع یسدّ الطريق إلى المفسد بكلّ ممکن والمحتال یفتح الطريق إليها بحیلته فاین من یمنع من الجایز خشية الوقوع فی الحرام إلى من یعمل الحيلة فی التوصل إليه (المحرّم) وهذه الوجوه الّتی ذکرناها واضعافها تدلّ علی تحریم الحیل والعمل بها والافتاء بها فی دین الله»^۱.

آری ابن قیّم حیل‌های شرعی را حرام می‌داند، ولی پس از بحث نسبتاً طولانی، تا حدّی از این نظریّه بر می‌گردد، و حیل شرعیّه را به پنج قسم واجب، حرام، مباح، مستحب و مکروه تقسیم می‌نماید. سپس مثال‌های فراوانی ذکر می‌کند، که به عنوان نمونه دو مثال آن را انتخاب کرده‌ایم. یکی برای حیل‌های حرام، و دیگری از حیل‌های مشروع و حلال.

۱- مثال حیلۀ حرام: حیلۀ العقارب^۲

شخصی به این حیلۀ، که یک حیلۀ غیر مجاز است، دست می‌زند که قصد دارد خانه‌ای به دیگری بفروشد و پول خانه را از او بگیرد و خانه را هم به او تحویل ندهد. چنین شخصی برای دست یافتن به «ثمن» و «مثمر» خانه‌اش را ابتدا وقف بر اولاد می‌کند، و شهودی بر این وقف می‌گیرد، و سند کتبی هم می‌نویسد، سپس آن را به مشتری به مبلغ مثلاً پنج میلیون تومان می‌فروشد. پول را می‌گیرد، و خانه را

۱. اعلام الموقعین عن ربّ العالمین، جلد ۳، صفحه ۱۵۹.

۲. علّت این که این حیلۀ شرعی را حیلۀ عقرب نامیده‌اند این است که این حیلۀ همچون عقرب به انسان نیش می‌زند، و او را آزار می‌دهد.

تحويل مشتری می‌دهد. بعد از مدّتی که مال الاجاره آن منزل در آن مدّت به پنج میلیون تومان می‌رسد، فروشنده به خریدار مراجعه نموده و می‌گوید: «خانه‌ای که به شما فروختم مال من نبوده، بلکه موقوفه است، بنابراین معامله باطل است و باید خانه را برگردانی!» مشتری خانه را برمی‌گرداند، وقتی پول خانه را طلب می‌کند، بایع می‌گوید: «آن پول مال الاجاره‌ی مدّتی است که شما در آن خانه نشسته‌اید!» بدین وسیله و با این حيله، بایع هم مالک خانه می‌شود، و هم قیمت خانه را تصاحب می‌کند!

سؤال: همان‌گونه که منزل در این مدّت مجّانی در اختیار مشتری نبوده، و باید اجاره آن را بدهد، «ثمن» نیز نباید مجّانی در اختیار بایع قرار گیرد، بلکه او هم باید مال الاجاره پول را در این مدّت طولانی بدهد.

پاسخ: پول مال الاجاره ندارد، و اگر سودی بابت پول داده شود همان ربای حرام است.

۲- حيلة مباح در اجاره منزل!

شخصی قصد دارد منزلش را به خانواده‌ای اجاره دهد که مرد آن خانواده غالباً در سفر است. صاحب خانه می‌ترسد که به هنگام پایان اجاره، مرد مستأجر در سفر باشد و خانه تخلیه نشود. در چنین جایی، صاحب خانه دست به چاره‌جویی می‌زند و از اوّل منزل را به زن مستأجر اجاره می‌دهد، و زوج را هم ضامن تخلیه در پایان مدّت اجاره قرار می‌دهد، یا به همان مرد مستأجر اجاره می‌دهد، و زن را

هم ضامن تخلیه می‌کند، تا بتواند در پایان مدّت به راحتی منزل را تخلیه کند.

نقد کلام ابن قیم

سخن ابن قیم از جهاتی قابل تأمل است :

۱- او تصوّر می‌کند که حیله‌های شرعی با سدّ ذرایع در تضادّ است، در حالی که حیله‌های واقعی و چاره‌جویی‌های مباح هیچ تضادّی با سدّ ذرایع ندارد؛ چون حیله‌های مباح در واقع از قبیل تبدّل موضوع است. مثل این که با انجام «مضاربه» بجای گرفتن «ربا» سودی دریافت کند، یا این که «شراب» را تبدیل به «سرکه» نماید و بخورد. بنابراین چنین حیله‌هایی در حقیقت چاره‌جویی مشروع است، و تضادّ و منافاتی با «سدّ ذرایع» ندارد.

۲- «حیله عقارب» که شرح آن گذشت، هیچ فایده‌ای ندارد! چون طبق آن چه در فقه اسلامی آمده است «المغرور یرجع إلی من غرّه» در این جا مشتری، فریب بایع را خورده، و فروشنده عمداً و اختیاراً مشتری را فریب داده است. پس باید خود بایع به خاطر این فریب مال الاجاره موقوفه را بپردازد و پول مشتری را به طور کامل به او باز گرداند. همان گونه که در ازدواج نیز «مغرور» به فریبکار رجوع می‌کند، و خسارتهای خود را مطالبه می‌کند.^۱

۱. مثل این که مردی با زنی ازدواج می‌کند، و زن خود را متّصف به اوصافی می‌نماید که در او وجود ندارد، و مرد به خاطر این صفات با او ازدواج می‌کند. پس از عروسی متوجّه

علاوه بر این، اگر فروشنده با پول منزل معاملاتی انجام داده باشد، سود آن متعلق به مشتری است، چون بایع مالک آن پول نبوده، و تمام معاملاتی که با آن انجام داده فضولی بوده، و مشتری پس از سودآوری اجازه می‌دهد، و آن معاملات را امضا می‌کند. به این ترتیب مشتری هم پول خود و هم سودهای احتمالی آن را می‌گیرد.

نتیجه این که «حیله‌های شرعی» درپاره‌ای از موارد مورد قبول علمای اسلام می‌باشد. ولی در مصداقهای مجاز و غیر مجاز آن بحث و اختلاف نظر وجود دارد.

پس از این مقدمه طولانی و ضروری، به سراغ مصداقهای حیلۀ شرعی در سراسر فقه می‌رویم. و بخشی از این حیلها و چاره‌جویی‌ها را در مباحث مختلف فقهی مورد بررسی قرار می‌دهیم، تا روشن شود کدام یک از آنها مصداق حیلها می‌باشند، و کدام مصداق غیر مباح.

می‌شود که زن آن صفات را ندارد. در این جا مرد باید مهریه زن را بدهد، ولی می‌تواند این خسارتها را از کسی که او را فریب داده بگیرد.

در باب غسل و وضو و تیمم

شخصی را فرض می‌کنیم که جهت غسل و وضو آب دارد؛ اما بر اثر تنبلی، یا شرم و حیا،^۱ یا گرانی^۲ قیمت آب، و مانند آن، نمی‌خواهد از آن استفاده کند؛ بلکه قصد دارد با تیمم عبادت‌های خویش را انجام دهد. چنین شخصی دست به حيله می‌زند، بدین شکل که نماز خود را به تأخیر می‌اندازد، تا وقت برای غسل و وضو تنگ شود، سپس در ضیق وقت تیمم می‌کند، و با آن نماز یا روزه‌اش را انجام می‌دهد.^۳

این حيله از دو جهت قابل بحث و تحقیق است:

نخست این که آیا این کار از نظر تکلیفی جایز است؟

۱. مثل این که شب را در منزل یکی از بستگان، یا دوستان خوابیده، و هنگامی که برای نماز صبح بر می‌خیزد خود را محتلم می‌بیند، و شرم و حیا مانع از انجام غسل جنابت می‌شود. البته چنین حیایی از نظر اسلام حیاى مثبت نیست، بلکه طبق روایت نبوی مذموم و احمقانه است. به میزان الحکمه، باب ۹۹۲، حدیث ۴۵۷۷ مراجعه کنید.

۲. البته نه گرانی فوق العاده‌ای که به حدّ اجحاف برسد، که در این صورت تیمم جایز است. توضیح بیشتر را در بحث تیمم، مسأله ۶۲۳ توضیح المسایل حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی مدّ ظلّه، مطالعه فرمایید.

۳. صاحب عروه این مسأله را در مبحث تیمم، فصل فی احکام التیمم، مسأله ۸ مطرح کرده است. همان گونه که در کتاب الصوم، فصل فی المفطرات، الثامن، نیز متعرض آن شده، و شبیه آن را در همان فصل، در مسأله ۶۶ تکرار کرده است.

دیگر این که از نظر حکم وضعی، چنین نماز و روزه‌ای مجزی و کافی است، یا نیاز به اعاده و قضا دارد؟

۱- حکم تکلیفی

آیا از نظر شرع مقدّس اسلام تأخیر غسل و وضو، تا زمانی که وقت برای آن باقی نماند و ناچار باشد تیمّم کند، کار مشروعی است، یا این کار از اساس غیر مجاز است؟

شاید تصوّر شود اصل حاکم در این جا براءت است؛ چون هر جا شک در حرمت و حلیّت کاری داشته باشیم، اصل براءت جاری است، پس تأخیر غسل و وضو تا تنگی وقت حرام نیست.

به خصوص که در شبیه این مسأله علما و فقها فتوا داده‌اند، و آن، شخصی است که وضو دارد، و می‌تواند نمازش را با وضو بخواند، ولی خود را با واقعه با همسر جنب می‌کند، و چون آبی جهت غسل و وضو ندارد، نمازش را با تیمّم می‌خواند^۱.

همان‌گونه که در این جا باطل کردن وضو و سپس انجام عبادت با تیمّم جایز است، در مسأله مورد بحث نیز تأخیر نماز تا تنگی وقت، و سپس انجام آن با تیمّم جایز می‌باشد.

ولی انصاف این است که تأخیر انداختن غسل و وضو تا آخر وقت بدون هیچ گونه عذر شرعی، و تبدیل آن به تیمّم در ضیق وقت حرام است؛ زیرا وضو و تیمّم (یا غسل و تیمّم) دو واجب تخییری در عرض

۱. این مطلب را می‌توان از مسأله ۶۶۸ رساله توضیح المسایل حضرت آیت الله العظمی مکارم شیرازی مدّ ظلّه، نیز استفاده کرد.

هم نیستند، بلکه در طول یکدیگر هستند. اوّل وضو یا غسل واجب است، و در صورت عدم امکان وضو و غسل، تیمم واجب می‌شود.

به تعبیر دیگر، تیمم بدل اضطراری وضو و غسل است؛ یعنی انسان تا مضطر و ناچار نشود نباید به سراغ تیمم برود. مثل این که مولی به عبد خود بگوید: «آب خنک بیاور، و اگر ناچار شدی آب داغ بیاور.» اگر عبد آب خنک داشته باشد، آیا می‌تواند آن را دور بریزد، و آب داغ بیاورد؟ یا آب داغ برای زمانی است که واقعاً اضطراری در کار باشد، و آب خنک یافت نشود؟!

اما مسألة «إِجْنَابِ نَفْسٍ» (یعنی انسانی که دسترسی به آب ندارد، خود را از راه مشروع جنب کند، سپس با تیمم نماز بخواند) روایات خاصی دارد،^۱ و نمی‌توانیم مسألة مورد بحث را، به آن مسألة منصوص قیاس کنیم.

اگر می‌خواهید مسألة فوق را قیاس کنید، به شخصی قیاس نمایید که «در بیابان آبی برای غسل و وضو نمی‌یابد، و فحص و تحقیق نمی‌کند تا وقت ضیق شود، و در تنگی وقت تیمم می‌کند، و نمازش را می‌خواند» که فقها چنین کاری را از نظر شرع جایز نمی‌دانند؛ هر چند نماز او را از نظر وضعی صحیح می‌دانند.

صاحب جواهر رحمته الله در این زمینه می‌فرماید:

«لو اخل بالطلب حتّى ضاق الوقت أخطأ لتقصيره في الطلب الواجب عليه وصحّ تیممه وصلاته على الأظهر الأشهر بين الأصحاب، بل في

۱. وسائل الشیعه، جلد ۲، ابواب التیمم، باب ۲۷، حدیث ۱ و ۲.

المدارك أنه المشهور وعن الروض نسبته إلى فتوى الأصحاب»^۱.
 نتیجه این که تأخیر نماز تا تنگی وقت و سپس انجام آن با تیمم
 شرعاً جایز نیست، و چنین شخصی مرتکب معصیت شده، زیرا با
 استفاده از مقدمه حرام چاره‌جویی کرده است.

۲- حکم وضعی

اگر مکلف نمازش را تأخیر انداخت، و در تنگی وقت، که زمان کافی
 برای وضو گرفتن نبود، تیمم کرد و نماز را خواند، یا به هنگام سحر ماه
 مبارک رمضان غسل جنابت را به تأخیر انداخت و در تنگی وقت، که
 زمان کافی برای غسل نداشت، تیمم بدل از غسل جنابت کرد و روزه
 گرفت، صرفنظر از این که مرتکب معصیت شده، آیا نماز و روزه‌اش
 صحیح می‌باشد؟ یا باطل است و نیاز به قضا دارد؟

حق این است که تیمم چنین شخصی صحیح، و نماز و روزه‌اش
 مجزی است و نیازی به قضا ندارد، زیرا اطلاقات ادله تیمم شامل
 مورد بحث می‌شود. از جمله این اطلاقات آیه ششم سوره مائده است.
 خداوند متعال در این آیه می‌فرماید:

﴿وَأَن كُنْتُمْ مَّرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ... أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً
 فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا﴾؛

اگر بیمار یا مسافر باشید... یا با زنان تماس گرفته‌اید، و آب (برای غسل
 یا وضو) نیابید، با خاک پاکی تیمم کنید.»

جمله‌ی «فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً» تاب دو تفسیر دارد:

- ۱- این که هیچ‌گونه آبی در دسترس نباشد.
 - ۲- این که آب در دسترس باشد، ولی به علتی امکان استفاده از آب نباشد؛ حال یا به خاطر گرانی آب، یا ضیق وقت، یا ضرر داشتن آب برای اعضای وضو و مانند آن.
- و به تعبیر دیگر «وجدان» را در آیه شریفه به «قدرت» تفسیر کنیم. بنابراین «عدم وجدان الماء» یعنی عدم امکان استفاده از آب به هر علتی که باشد.
- خلاصه این که اطلاق آیه شریفه «فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً» شامل کسی که نماز خویش را تا آخر وقت به تأخیر می‌اندازد، و در تنگی وقت نماز را با تیمم می‌خواند می‌شود، همان‌گونه که حکم اضطرار شامل کسی که خود را عمدتاً مضطرب به «اکل میته» نموده نیز می‌گردد، و خوردن میته برایش حلال می‌باشد؛ هر چند معصیت کرده است.
- و از جمله اطلاقات تیمم در روایات، روایت معتبر زراره است. به این حدیث توجه کنید:

«عن زراره، عن أحدهما عليه السلام قال: إِذَا لَمْ يَجِدِ الْمُسَافِرُ الْمَاءَ فَلْيُطْلُبْ مَا دَامَ فِي الْوَقْتِ فَإِذَا خَافَ أَنْ يَفُوتَهُ الْوَقْتُ فَلْيَتِمِّمْ وَلْيُصَلِّ^۱»

هرگاه مسافر برای وضو آب نداشته، تا زمانی که وقت نماز تنگ نشده در جستجوی آب باشد. اما هنگامی که خوف قضای نماز بر اثر گذشتن وقت می‌رود، تیمم می‌کند و نمازش را بجا می‌آورد.

۱. وسائل الشیعه، جلد ۲، ابواب التیمم، باب ۱، حدیث ۱.

آغاز روایت گر چه مربوط به بحث ما نیست، ولی ذیل آن مطلق است و شامل بحث ما می‌شود. یعنی هر کسی تا آخر وقت نماز نخوانده - به هر علتی که باشد - در تنگی وقت تیمّم کند و نماز بخواند، و نماز او صحیح است.

سؤال: اطلاعات تیمّم، از جمله آیه شریفه و روایت معتبره فوق، منصرف است به کسی که عمداً و عصیاناً نمازش را به تأخیر نینداخته باشد. بنابراین، اگر شخصی عمداً و از روی تنبلی چنین کاری کند مشمول اطلاعات نمی‌شود، و دلیلی بر صحت تیمّم او نداریم، بنابراین نمازش باطل است و باید قضا کند.

پاسخ: این انصراف، بدوی و ابتدایی است، و با اندکی دقت و تأمل از بین می‌رود، و چنین انصرافی، همان‌گونه که در علم اصول فقه گفته شده، مانع از اطلاق آیه و روایت نمی‌گردد. و لهذا فقها گفته‌اند: «اگر کسی در بیابان آب نداشته باشد، و در جستجوی آب نرود تا وقت تنگ شود، و با تیمّم نماز بخواند نمازش صحیح است» و این مسأله مشهور بلکه اجماعی است. نتیجه این که هر گاه شخصی به هر علتی نمازش را تا انتهای وقت به تأخیر بیندازد، سپس با تیمّم نماز بخواند، معصیت کرده، ولی نمازش صحیح است.

جلوگیری از عادت ماهیانه

دومین حیلۀ شرعی مورد بحث در باب طهارت، که از حیلۀهای مشروع و مجاز محسوب می شود، این است که جمعی از زنان مؤمنه علاقمندند تمام ایّام ماه مبارک رمضان را روزه بگیرند، یا در ایّام حج مایلند عادت ماهیانه نشوند تا مناسک حج را به طور کامل به جا آورند، یا به هنگام زیارت عتبات عالیات دوست دارند لحظۀای محروم از زیارت نشوند، بدین جهت با مصرف قرصهای مخصوص از عادت ماهیانه جلوگیری می کنند، و در ایّامی که در ماههای گذشته حائض بوده اند اینک با مصرف قرص به عبادت می پردازند. آیا چنین حیلۀای، و عباداتی که با این حیلۀ انجام می شود، صحیح می باشد؟ در این بحث سه مسأله قابل طرح است:

۱ - حکم تکلیفی این مسأله چیست؟ آیا خوردن قرصهای جلوگیری جایز است؟

۲ - اگر قرص را مصرف نمود و خون قطع شد، آیا عبادتهایش در این صورت صحیح است؟

۳ - برخی از خانمها هنگامی که از این قرصها استفاده می کنند گاه به صورت غیر مستمر لکه هایی می بینند که نشانه های حیض دارد، حکم این لکه ها چیست؟

فرع اول: حکم تکلیفی خوردن قرصهای جلوگیری

این مسأله از مسائل مستحدثه و جدید است، و اثری از آن در کلمات فقهای پیشین دیده نمی‌شود. بدین جهت در این جا مطلبی از فقها نمی‌آوریم و به سراغ دلیل مسأله می‌رویم، تا از ادله عامه حکم مسأله را روشن سازیم.

مسأله فوق از قبیل شبهات حکمیّه تحریمیّه است، که اصالة البرائة در آن جاری است، زیرا اولاً شک داریم که آیا این کار حرام است، یا جایز؟ پس شبهه تحریمیّه است. و ثانیاً شک در حکم مسأله است، نه در موضوع آن، بنابراین شبهه حکمیّه است، نه موضوعیّه؛ و در علم اصول ثابت است که در شبهات حکمیّه تحریمیّه، اصل برائت جاری است.

و به عبارت دیگر «رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي ... مَا لَا يَعْلَمُونَ»^۱ و «النَّاسُ فِي سَعَةِ مَا لَمْ يَعْلَمُوا»^۲ و امثال آن، شامل بحث ما می‌شود، و همان گونه که در علم اصول ثابت کرده‌ایم^۳ حدیث «رفع» شامل احکام تکلیفیّه نیز می‌گردد، و اختصاص به احکام وضعی ندارد.

نتیجه این که دلیلی بر عدم جواز خوردن قرصهای جلوگیری از عادت ماهیانه نداریم.

آری، اگر مصرف این قرصها ضرر عمده‌ای (نه ضررهای جزئی)^۴

۱. وسائل الشیعه، جلد ۱۱، ابواب جهاد النفس، باب ۵۶، حدیث ۱ و ۲ و ۳.

۲. انوار الاصول، جلد ۳، صفحه ۵۰.

۳. مشروح مباحث مربوط به حدیث رفع را در کتاب انوار الاصول، جلد ۳، صفحه ۳۵ به بعد، مطالعه فرمایید.

۴. ضررهای جزئی ملاک نیست، و گر نه بسیاری از چیزهایی که ما مصرف می‌کنیم ضرر

داشته باشد جایز نیست، همان گونه که اگر سیگار و مانند آن هم ضرر عمده داشته باشد (که دارد) و به نظر اهل خبره ضرر عمده آن ثابت شود (که شده است) مصرف آن نیز غیر مشروع است^۱ و دلیل این استثنا حکم عقل است. عقل هر انسانی حکم می‌کند که استفاده از چیزهایی که ضرر عمده دارد جایز نیست، و هر آن چه که مورد حکم عقل سلیم قرار گیرد، شرع نیز بدان حکم می‌کند.

دلیل دیگری که می‌توان بر این استثنا اقامه کرد، «قاعده لا ضرر» است. طبق این قاعده اگر قرص جلوگیری ضرر عمده‌ای داشته باشد، خوردن آن حرام است.

سؤال: آیا قاعده لا ضرر مختص احکام و ضعی نیست؟ یا احکام تکلیفی را نیز شامل می‌شود؟

جواب: اتفاقاً مورد حدیث لا ضرر حکم تکلیفی است، زیرا پیامبر به ثمره بن جندب فرمود: «اجازه ورود بخواه، سپس داخل منزل آن مرد انصاری شو»، یعنی دخول تو بدون اذن صاحبخانه حرام است. بنابراین، لا ضرر شامل احکام تکلیفی می‌شود؛ زیرا شأن ورود آن را نمی‌توان خارج ساخت.

آری استدلال به این قاعده در این جا اشکال دیگری دارد، و آن این که قاعده مذکور برای مواردی است که إضرار به غیر مطرح باشد.

﴿جزئی دارد؛ مانند بسیاری از شیرینیها، چربیها، غذاهایی که مواد شیمیایی دارد، و حتی غذاهای بسیار داغ و شبیه آن.﴾

۱. برخی از اطبا معتقدند که سیگار منشأ بیش از صد بیماری است! شرح این مسأله را در کتاب «خودکشی تدریجی و دیگر کشی یا سیگار» مطالعه فرمایید.

اما در مورد بحث، که اضرار به خویشتن مطرح می‌باشد، بعید است قاعده نسبت به آن شمول داشته باشد.^۱

مرحوم شیخ انصاری رحمته الله در مکاسب حدیثی نقل می‌کند که از خوردن خاک نهی کرده است. در روایت استدلال شده که چون خوردن خاک ضرر دارد، و حرام است. این حدیث مناسب بحث ماست. نتیجه این که خوردن قرصهای جلوگیری اگر ضرر عمده‌ای نداشته باشد شرعاً اشکالی ندارد، و اگر ضرر عمده‌ای داشته باشد حرام است، و اهل خبره می‌گویند: «اگر به مقدار کم مصرف شود، ضرر مهمی نخواهد داشت».

سؤال: آیا تحقیق از ضررهای احتمالی قرصها لازم است؟
پاسخ: جستجو لازم نیست؛ مگر در جایی که احتمال قابل ملاحظه‌ای وجود داشته باشد.

سؤال: آیا این کار تغییر ﴿مَا خَلَقَ اللَّهُ﴾^۲ که در قرآن نکوهش شده، نیست؟

پاسخ: اگر تغییر ما خلق الله را به این وسعت بگیریم، گرفتن ناخن، کوتاه کردن موهای سروصورت، برطرف کردن موهای زاید صورت زنان، از بین بردن موهای زاید بدن، کشیدن دندان فاسد و مانند آن، همه اینها، تغییر ما خلق الله خواهد بود! هیچ کس چنین معنایی برای تغییر ما خلق الله قائل نشده است. منظور از تغییر «ما

۱. پیرامون قاعده لا ضرر بطور مفصل در کتاب القواعد الفقهیه، جلد ۱، صفحه ۲۸ به بعد بحث کرده‌ایم.

۲. سوره نساء، آیه ۱۱۹.

خلق الله» تغییر فطرت توحید و تبدیل آن به شرک است؛ که در تفاسیر و روایات اسلامی آمده است.^۱

فرع دوم: حکم وضعی خوردن قرص جلوگیری

هرگاه زنی از قرصهای جلوگیری استفاده کرد، و در ایام عادت ماهیانه خون قطع شد، آیا عبادتهایی که در این زمان انجام می‌دهد صحیح و مجزی است؟

پاسخ این سؤال روشن است: عبادتهایش صحیح و مجزی است، و هیچ مانعی از صحت نیست.

دلیل عمده این مسأله آن است که احکام حائض تدور مدار الطهر والحیض (بر محور دو عنوان حیض و پاکی/ از حیض دور می‌زند) هر زمان که عنوان حائض بر زن صادق باشد عبادت بر او حرام می‌شود، آمیزش مجاز نخواهد بود، دخول در حرم ائمه و مساجد حرام می‌گردد، و سایر احکام نیز مترتب می‌شود، و اگر این عنوان صدق نکند، به هر سبب که باشد، تمام این امور جایز می‌شود.

در بحث مذکور عرفاً به چنین زنی حائض نمی‌گویند؛ بلکه او را طاهر می‌دانند، عیناً مثل شخصی که به وسیله‌ای از خروج منی جلوگیری می‌کند، که غسل جنابت بر او واجب نمی‌شود.

نتیجه این که اطلاقات آیات و روایات شامل چنین زنی نمی‌شود،

۱. تفسیر نمونه، جلد ۴، صفحه ۱۳۸ و ۱۳۹.

و احکام طاهر را دارد. آیا آیه شریفه ﴿فَاعْتَرِضُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ﴾^۱ شامل چنین زنی می‌شود؟ و از سوی دیگر آیا آیه شریفه ﴿وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ﴾^۲ شامل چنین زانی می‌گردد؟ به یقین شامل نمی‌شود؛ چون مدار بر «حیض» و «طهر» است.

اطلاق روایات نیز همین مطلب را ثابت می‌کند. در این روایات مدار بر رؤیت دم و ندیدن آن است.

مثلاً در روایتی از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم:

... وَإِذَا رَأَتْ الطُّهُرَ صَلَّتْ^۳.

و یا در روایت دیگری می‌خوانیم:

أَيُّ سَاعَةٍ رَأَتْ الْمَرْءَةُ الدَّمَ تَغُطُّ^۴.

بنابراین، حکم تابع دیدن و ندیدن خون است. هرگاه زن به هر علتی خون نبیند، تمام عباداتی که بر او واجب است را باید انجام دهد و صحیح است.

سؤال: زن زمانی طاهر و پاک از حیض شمرده می‌شود که واقعاً خون قطع گردد. یعنی به صورت طبیعی و خود به خود قطع شود، اما اگر به سبب عارضی، نه به صورت طبیعی، قطع گردد، در حالی که در ایام عادت ماهیانه‌اش می‌باشد، آیا چنین زنی طاهر محسوب می‌شود؟

۱. سورة بقره، آیه ۲۲۲.

۲. سورة بقره، آیه ۲۲۲.

۳. وسائل الشیعه، جلد ۲، ابواب الحيض، باب ۶، حدیث ۱.

۴. وسائل الشیعه، جلد ۲، ابواب الحيض، باب ۵۰، حدیث ۳.

پاسخ: بسیار اتفاق می افتد که بر اثر یک علّت و حادثه عارضی خون زن قطع می شود؛ مثل ترس، یا ضربه شدید، یا شوک شدید، و مانند آن. آیا در تمام این موارد، علی رغم این که زن خون نمی بیند حق دارد عبادات را ترک کند، به این دلیل که سبب عارضی باعث قطع خون شده است؟ احدی از فقها قائل به چنین مطلبی نیست، همان گونه که مقتضی اطلاق روایات فوق و آیات قرآن این است که حکم دایر مدار رؤیت خون و عدم آن است، و زن هر گاه به هر علّتی حائض نشود، باید عباداتش را انجام دهد و صحیح خواهد بود؛ خواه به علّت طبیعی باشد، یا عارضی.

فرع سوّم: حکم عوارض جانبی

گاهی از اوقات قرصهای جلوگیری از عادت ماهیانه، بنابر عللی قدرت جلوگیری کامل ندارد و مصرف کننده، هر چند جلوی خونریزی کامل را به وسیله این قرصها می گیرد، اما لکه هایی می بیند. حکم این لکه ها چیست؟

پاسخ: یکی از شرایط خون «عادت» طبق روایات این است که سه روز کامل استمرار داشته باشد، و خون قطع نشود، و از آن جا که در محلّ بحث این شرط حاصل نیست، و خون استمرار ندارد، حیض محسوب نمی شود. بنابراین باید احکام استحاضه را بر آن جاری کند و چون مقدار زیادی نیست، احکام استحاضه قلیله را دارد، که برای هر نماز یک وضو کافی است.

نتیجه این که این چاره‌جویی از حیله‌های مجاز است، و زن پس از انجام آن باید عبادات خویش را انجام دهد، و مجزی خواهد بود. ان شاء الله.

اخذ اجرت برای انجام عبادت

آیا انسان می‌تواند برای انجام عباداتی که برای رضای خداوند انجام می‌دهد اجرت بگیرد؟ اگر این کار جایز باشد، آیا با قصد قربت سازگار است؟

این مسأله از مسائل معروفی است که در جاهای مختلف فقه (کتاب الصلاة، کتاب الصیام، کتاب الحج و کتاب المکاسب المحرّمة) مورد بحث و گفتگو قرار گرفته، و نظریه‌های متفاوتی پیرامون آن ابراز شده است.

اما قبل از طرح و بیان و شرح اشکال، ذکر مقدّمه کوتاهی لازم است:

مفهوم قصد قربت چیست؟

منظور از قصد قربت این است که انگیزه انسان در انجام عبادت فرمان خداوند باشد. به عبارت دیگر، عبادت دو رکن دارد: نخست این که نفس عبادت ذاتاً مُقَرَّب باشد؛ یعنی عملی باشد که ذاتاً انسان را به خداوند نزدیک کند. دیگر این که نیت عبادت کننده نیز نزدیکی به پروردگار باشد.

و به عبارت سوّم عبادت نیاز به دو چیز دارد؛ «حُسن فعلی» و «حُسن فاعلی» که هر دو از ارکان عبادت محسوب می‌شود. منظور از حُسن فعلی این است که عبادت ذاتاً مطلوب و محبوب مولی باشد؛ مثل سجده که حُسن فعلی دارد، و ذاتاً مطلوب است، و مراد از حُسن فاعلی این است که انجام دهنده عبادت هم نیت خوبی داشته باشد، و عبادتش برای قرب به پروردگار باشد؛ نه برای هوی و هوس و ریاکاری و مانند آن.

اگر هر دو رکن، یا یکی از آنها نباشد، آن عبادت ارزشی نخواهد داشت. مثل این که برخی از عوام می‌گویند: به خاطر رضای خدا چند ناسزا به فلان انسان بد دادم! این یک خیال واهی است؛ چون حُسن فعلی ندارد، اگر بپذیریم که قصد قربت داشته باشد. همان‌گونه که اگر شخصی به قصد رژیم لاغری روزه بگیرد، کار او عبادت محسوب نمی‌شود؛ هر چند روزه حُسن فعلی دارد ولی در این جا حُسن فاعلی ندارد.

اشکال عمده عبادت‌های استیجاری

با توجه به توضیحی که در مورد قصد قربت گفته شد^۱ عبادات استیجاری مشکل پیدا می‌کند، چون مستأجر، نماز، یا روزه، یا مانند آن را، به قول بعضی به قصد الفلوس، انجام می‌دهد، نه به قصد الخلوص! و دلیل آن این است که اگر وجهی دریافت نکند عملی انجام

۱. فقها معمولاً در مبحث «وضو» به طور گسترده پیرامون قصد قربت بحث می‌کنند.

نمی‌دهد. بنابراین، چنین عبادتهایی که عاری از قصد قربت است، صحیح نیست، و به دنبال آن اجاره هم باطل می‌شود.

از سوی دیگر، در روایات حدّ اقل دربارهٔ استیجار حج، احادیث متعدّدی از معصومین علیهم‌السلام رسیده که این عبادت استیجاری را تجویز می‌کند. هر چند در مورد نماز و روزه و سایر عبادات استیجاری روایتی نیافتیم، و این از عجایب است!

به هر حال این ایراد باعث شده که علما و فقها به فکر حيله و چاره‌ای بیفتند تا هم استیجار درست شود، و هم قصد قربت مشکلی نداشته باشد.

چاره‌جویی‌های فقها

همان‌طور که گذشت فقها راه‌های مختلفی را برای حلّ مشکل اخذ اجرت بر عبادات در نظر گرفته‌اند. از جمله، مرحوم محقق یزدی، صاحب کتاب گرانسنگ عروة الوثقی، سه راه حل بیان نموده، که دو راه آن را پذیرفته، و راه سوم را رد کرده است.

این فقیه نامدار در مسألهٔ دوم از کتاب «صلاة الاستیجار» می‌فرماید:

«يعتبر في صحّة عمل الاجير والمتبرع قصد القرية وتحقّقه في المتبرع لا إشكال فيه^۱، واما بالنسبة إلى الاجير الذي من نيّته أخذ

۱. چون غالباً کسی که کار مخانی انجام می‌دهد قصدش خداوند است، پس قصد قربت دارد. ولی آیه‌الله العظمی حکیم رحمته‌الله در این جا هم قصد غیر خدایی تصوّر کرده است؛

العوض فریباً يستشکل فيه، بل ربّما يقال من هذه الجهة انه لا يعتبر فيه قصد القربة، بل يكفي الاتيان بصورة العمل عنه، لكن التحقيق ان أخذ الأجرة داع لداعي القربة كما في صلاة الحاجة وصلاة الاستسقاء، حيث إن الحاجة ونزول المطر داعيان إلى الصلاة مع القربة، ويمكن ان يقال: إنما يقصد القربة من جهة الوجوب عليه من باب الاجارة ودعوى ان الأمر الاجاري ليس عبادية بل هو توصلي مدفوعة بانه تابع للعمل المستأجر عليه فهو مشترك بين التوصلية والتعبدية»^۱.

خلاصه کلام محقق یزدی، ارائه سه راه حل برای حل مشکل عبادات استیجاری است.

راه اول: عدم اعتبار قصد قربت در عبادات استیجاریه

توضیح این که: در عبادات استیجاریه قصد قربت شرط نیست؛ بلکه همان صورت عمل کافی است! یعنی همین که نایب، یک ماه از طرف «منوب عنه» روزه بگیرد کافی است، هر چند قصد قربت نکند، چون قصد قربت در عبادات استیجاری ضرورت ندارد.

ولی این «راه» همان‌طور که از لحن خود ایشان هم استفاده می‌شود، راه حل صحیحی نیست؛ زیرا شارع مقدّس از ما عبادت خواسته، و اساس عبادت قصد قربت است؛ عبادت بدون قصد قربت، عبادت نیست. حجّ بدون قصد قربت، روزه بدون قصد قربت، عبادت

﴿بدین معنی که چون فلان کس دوست من است، این عمره مفرده را به نیابت از او تبرّعا انجام می‌دهم، یا برای این که راضی و خوشحال شود، این کار را برایش می‌کنم.﴾

۱. عروة الوثقی، جلد اول، صفحه ۷۴۳.

نیست. فرضاً بپذیریم که حجّ صوری چون مایهٔ ابهت مسلمانان می‌شود فایده‌ای داشته باشد، ولی نماز و روزهٔ صوری، که در خانه به تنهایی انجام می‌شود، اگر بدون قصد قربت باشد چه فایده‌ای دارد؟ بنابراین راه اول، راه حلّ قابل قبولی نیست.

راه دوم: داعی بر داعی

انسان یک داعی و انگیزه بر عبادت دارد، و آن خداوند است. و گاهی بر ایجاد این انگیزه، انگیزهٔ دیگری دارد، که آن را «داعی بر داعی» می‌گویند. چه اشکال دارد که «داعی بر داعی» غیر خدا باشد؟ همان‌گونه که در نماز باران، انگیزهٔ اصلی خداوند است، اما داعی بر داعی رفع خشکسالی، آمدن باران، سیراب شدن مزارع و باغات است. آیا نماز باران اشکال دارد؟ یا این که گفته می‌شود: «نماز شب باعث وسعت روزی است»^۱ حال اگر انگیزهٔ شخصی برای نماز شب خداوند باشد، ولی داعی بر این انگیزه وسعت روزی باشد، آیا اشکالی دارد؟ مردم در بسیاری از زیارات در طول تاریخ حاجات دنیوی داشته‌اند، آیا زیارت آنها صحیح نبوده است؟ اگر چنین است، چرا ائمه‌السلام از این کار نهی نکرده، بلکه تشویق هم نموده‌اند؟ از این فراتر، کسانی که عبادات را به قصد رفتن به بهشت و نجات از جهنّم انجام می‌دهند، عمل آنها را از چه راهی تصحیح می‌کنید؟ راه تصحیح عمل آنها نیز همین مسألهٔ «داعی بر داعی» است.

۱. میزان الحکمه، باب ۲۳۱۴، حدیث ۱۰۴۶۳، جلد ۵، صفحهٔ ۴۲۱.

در محلّ بحث نیز چنین است. داعی اجیر انجام عمل عبادی برای خداوند عالم است، و انگیزه او بر این کار مسأله حلال بودن اجرت است. به عبارت دیگر، او مزدی می‌گیرد برای این که نماز استیجاری را به قصد قربت انجام دهد.

این راه، یعنی عنوان داعی بر داعی، راه خوبی است و بسیاری از فقها همین راه را رفته‌اند، ولی در عین حال خالی از بحث و گفتگو نیست.

راه سوّم: اوفوا بالعقود

مشکل قصد قربت در عبادات استیجاریّه را می‌توان با «اوفوا بالعقود» حل کرد. یعنی مستأجر هنگامی که با موجر قرار داد اجاره برای یک سال نماز می‌بندد، عمل به این قرار داد به حکم اوفوا بالعقود بر او واجب می‌گردد.

مستأجر به قصد انجام این امر، که واجب الهی است، عبادات استیجاریّه را انجام می‌دهد، و لازمه آن همان قصد قربت است.

سپس محقق مزبور، صاحب عروة الوثقی، به این طریقه اشکال می‌کند که امر «اوفوا بالعقود» یک امر توصّلی است، نه تعبّدی. بنابراین نمی‌توان به وسیله آن قصد قربت نمود.

توضیح این که: اوامر الهی دو قسم است:

۱ - اوامر توصّلیّه؛ مثل امر به ازاله نجاست از مسجد، که یک امر توصّلی است، و نیازی به قصد قربت ندارد. یعنی هنگامی که محلّ نجس طبق شرایط آن، آب کشیده شد پاک می‌شود، چه قصد قربت

همراه آن باشد و چه نباشد؛ هر چند با قصد قربت ثواب بیشتری دارد.
۲ - اوامر تعبّدیه، مثل امر الهی به نماز و روزه و امثال آن، که قصد قربت در آن لازم است، و اگر بدون قصد قربت انجام شود باطل است و ارزشی نخواهد داشت.

با توجّه به توضیحات بالا، آیا «اوفوا بالعقود» امر توصلی است، یا تعبّدی؟ بدون شک توصلی است. هنگامی که معامله‌ای انجام می‌دهیم مشمول این امر می‌شویم، ولی معامله یک کار توصلی است، و نیازی به قصد قربت ندارد.

در جهان امروز برخی از شرکتهای اقتصادی دنیا، برای رونق کارشان، امانت و دقت زیادی در محصولات و کار خود دارند، ولی نه به خاطر رضای خدا، بلکه برای جلب نظر مشتریان و ایجاد اعتماد نسبت به کیفیت خوب کالاهایی که عرضه می‌کنند، این مربوط به قصد قربت نیست.

بنابراین، چون «اوفوا بالعقود» یک امر توصلی است، نمی‌توان با آن قصد قربت نمود.

پاسخ: امر «اوفوا بالعقود» را نمی‌توان یک امر توصلی محض یا تعبّدی محض دانست؛ بلکه هر جایی به رنگ متعلّقش درمی‌آید.

اگر شخصی برای یک امر توصلی اجیر شود «اوفوا بالعقود» او را الزام به عمل توصلی می‌کند، ولی اگر برای یک عبادت اجیر گردد، اوفوا بالعقود شامل او می‌شود و او را وادار به انجام عمل تعبّدی می‌کند. اگر برای تطهیر مسجد اجیر شود «اوفوا بالعقود» توصلی خواهد بود، ولی اگر برای انجام نماز استیجاری اجیر گردد، امر مذکور تعبّدی خواهد بود، و نیاز به قصد قربت دارد.

نقد راه حل‌های سه گانه

راه حلّ اوّل، همان‌گونه که خود آن محقق نیز اعتراف داشت، راه حلّ مناسبی نیست، و اساساً عبادت بدون قصد قربت عبادت محسوب نمی‌شود.

و اما راه حلّ سوّم، که عبادات استیجاریّه را به قصد امر «اوفوا بالعقود» انجام دهد، هر چند به نظر آن بزرگوار راه حلّ مناسبی است، ولی به عقیده ما خالی از اشکال نیست.

مشکل این راه حل، مشکل «دور» است. ما معتقدیم که این راه حل، مستلزم «دور» می‌باشد، و می‌دانیم که «دور» باطل است. پس این راه حل صحیح نیست.

توضیح این که: طبق این نظریّه از طریق اوامر اجاره «مثل اوفوا بالعقود» مشکل قصد قربت را حل می‌کنیم. یعنی امری که از ناحیه اجاره می‌آید، قصد قربت را در عبادات استیجاریّه اصلاح می‌کند.

ولکن مشکل این جاست که باید عمل صحیحی مفروض باشد، تا با اجاره واجب شود. و الا، اگر بخواهیم صحتّ مورد اجاره را با امر «اوفوا» تصحیح کنیم، دور لازم می‌آید؛ زیرا صحتّ اجاره متفرّع بر صحتّ این عبادت است، در حالی که صحتّ و مشروعیتّ خود این عبادت استیجاری متفرّع بر صحتّ اجاره و امر «اوفوا بالعقود» است.

به عبارت دیگر، همان‌گونه که استیجار بر نماز بدون رکوع و سجود و سایر اجزا باطل است، اجاره بر نماز بدون قصد قربت نیز باطل است، پس صحتّ اجاره متوقّف بر صحتّ این عبادت استیجاری است، و عبادت استیجاری در فرض مسأله مشروعیتّ خود را از اجاره

می‌گیرد! پس دور لازم می‌آید، و دور باطل است. بدین جهت، این راه حل راه حلّ مناسبی نیست.

به تعبیر دیگر، هر موضوعی قبل از حکم خود باید موجود باشد؛ یعنی موضوع باید از هر جهت آماده شود تا حکمی بر آن مترتب گردد. مثلاً اوّل باید خون وجود داشته باشد، تا در مرحله بعد حکم به نجاست یا بطلان خرید و فروش آن نماییم، و معنی ندارد که حکم به نجاست یا بطلان بیع، موضوع خود را ایجاد کند.

بنابراین، اگر در موردی موضوعی توسط حکم ایجاد شود مستلزم دور است، چون حکم متوقّف بر موضوع است، و موضوع هم متوقّف بر حکم می‌شود. در محلّ بحث این گونه است، زیرا اجاره موضوع خود را که عبادت استیجاری است تصحیح می‌کند، و عبادت استیجاری به اجاره مشروعیت می‌بخشد.

اضافه بر این، اگر محرّک شخصی در عبادات استیجاری محرّک خدایی نباشد؛ بلکه گرفتن اجرت و نخواندن نماز را کاری بر خلاف وجدان بداند، و بدین جهت عمل استیجاری را انجام دهد، نه به قصد امر اوفا بالعقد، آیا نمازش باطل است؟

نتیجه این که چون راه حل سوّم مستلزم دور است، راه حلّ مناسبی به نظر نمی‌رسد، همان‌گونه که راه حل اوّل نیز راه صحیحی نبود.

تنها راه حلّ قابل قبول راه حلّ دوّم، یعنی مسأله «داعی بر داعی» است.

شرح بیشتر داعی بر داعی

انسان گاهی برای یک کار انگیزه‌های متفاوتی دارد، و این انگیزه‌ها گاه در طول یکدیگرند و گاه در عرض یکدیگر. انگیزه‌هایی که در عرض یکدیگرند، در این جا محلّ بحث ما نیستند.^۱ اما انگیزه‌هایی که در طول یکدیگر هستند؛ مثل این که برای انجام کاری انگیزه‌ای داریم، و برای این انگیزه داعی دیگری وجود دارد، و برای داعی دوّم ممکن است انگیزهٔ سومی باشد، که این سه داعی و انگیزه در طول یکدیگرند.

در عبادات نیز غالباً انگیزه‌های مختلف غیر الهی در طول انگیزهٔ الهی دیده می‌شود، و کسانی که تمام عبادات خود را به طور کامل برای رضای خدا انجام دهند، و هیچ حاجت و درخواستی از او نداشته باشند کمیابند. یعنی کسی که مصداق این جملهٔ حضرت علی علیه السلام باشد:

«وَجَدْتُكَ أَهْلًا لِلْعِبَادَةِ فَعَبَدْتُكَ؛ تنها انگیزه‌ام از عبادت این است که تو را شایستهٔ عبودیت یافتم»^۲ کم یافت می‌شود.

بنابراین انگیزه‌های مختلفی برای عبادت وجود دارد، که برخی از آنها مادّی و برخی هم معنوی می‌باشد؛ و گاه انگیزه‌ها، مخلوطی از انگیزه‌های مادّی و معنوی است.

۱. مثل این که انگیزهٔ شخصی در پیاده طی کردن مسیر منزل تا محلّ کار، امور مختلفی است، که در عرض یکدیگرند: الف - صرفه‌جویی در مخارج، ب - دیدار برخی از دوستانی که در مسیر راه هستند، ج - خرید کالاهای مورد نیاز که در مسیر راه است.

۲. بحار الانوار، جلد ۴۱، صفحه ۱۴، حدیث ۴.

مثلاً شخصی که به زیارت یکی از معصومین علیهم السلام مشرف می‌شود، و او را برای خدا زیارت می‌کند، گاه انگیزه‌اش نورانیت و صفای باطن است، و در پاره‌ای از اوقات شفای بیماری خود یا نزدیکانش می‌باشد، و گاه استمداد جستن از آن ولی الله برای شفاعت در پیشگاه خدا، جهت پرداخت بدهیهایش.

اینها همه از قبیل داعی بر داعی است، و هیچ کس نمی‌تواند تمام این زیارات را باطل بداند؛ زیرا خود شارع مقدس و ائمه علیهم السلام اینها را به ما تعلیم داده‌اند. خودشان نماز حاجت و نماز باران را برای رسیدن به خواسته‌های مادی به ما آموخته‌اند.

بنابراین، اخذ اجرت، که در طول قصد قربت است، تضادی با آن ندارد.

مستأجر برای تقرب به خداوند، و به نیابت از منوب عنه نماز می‌خواند، ولی انگیزه او بر این عبادت خدا، اخذ اجرت است. این ایرادی ندارد.

سؤال: در مثالهایی که - در بالا - ذکر شد، هم اصل مثال عبادت است، و هم انگیزه آن؛ مثلاً نماز باران هم خود عبادت است و هم انگیزه آن؛ چون طلب باران نوعی دعاست، و دعا نوعی عبادت است، اما در عبادات استیجاری این گونه نیست؛ زیرا اخذ اجرت از مردم عبادت محسوب نمی‌شود، پس قیاس عبادات استیجاری به «نماز حاجت» و «استسقا» و مانند آن، قیاس صحیحی به نظر نمی‌رسد.

پاسخ: باید پرسید داعی و انگیزه این دعا در پیشگاه خدا

چیست؟ آیا این دعا مثلاً چیزی جز رشد زراعت و نجات گوسفندان از هلاکت و سود بیشتر از درختان میوه و امثال آن است؟ پس داعی بر این داعی نیز امر مادی است.

بنابراین هر دو یکسانند، و هیچ کدام اشکالی ندارد.

نتیجه این که: تصحیح عبادات از راه داعی بر داعی، از بین سه راه حلی که جهت تصحیح قصد قربت در عبادات استیجاری ذکر شد، بهترین راه حل است. و ما آن را می‌پذیریم.

ولی این جا مشکل دیگری وجود دارد که استیجار در عبادات را بطور کلی، به غیر از حج، زیر سؤال می‌برد!

مشکل دیگر عبادات استیجاریه!

هنگامی که به روایات اسلامی می‌نگریم، و این میراث بزرگ و کم نظیر فرهنگی معصومین علیهم‌السلام را بررسی می‌کنیم، با کمال تعجب اثری از عبادات استیجاریه، به غیر از حج^۱، در روایات نمی‌یابیم!

راستی چرا عبادات استیجاریه در روایات مطرح نشده است؟

آیا استیجار برای عبادت در آن زمان مرسوم نبوده است؟

آیا هیچ یک از مسلمانانی که از دنیا می‌رفتند نماز و روزه قضا

نداشتند؟ یا روایاتی در این موضوع بوده، ولی به ما نرسیده است؟

همه اینها عجیب و شگفت‌انگیز است، و این امر سبب می‌شود که

لا اقل احتیاط کنیم و در مورد نماز و روزه استیجاری، برای این که

۱. برای آگاهی از روایات حج استیجاری به وسائل الشیعه، جلد ۸، ابواب النیابة فی الحج، مراجعه کنید.

کاملاً بی‌اشکال باشد، آن را از صورت اجاره خارج کنیم. به این معنی که مستأجر تبرّعاً و مجاناً عبادت‌های مورد نظر را انجام دهد، و از سوی دیگر صاحبان عبادت‌های استیجاری نیز تبرّعاً و از روی میل و رضایت وجهی به آنها بپردازند.

ولی در حجّ استیجاری - که روایات خاص دارد - هیچ مانعی ندارد. ممکن است تفاوت حج با سایر عبادات استیجاری از این نظر باشد که حج عبادت پر خرج و پر زحمتی است، بدین جهت استیجار در آن بی مانع است، و در واقع هزینه‌ها برای مقدمات آن است؛ ولی نماز و روزه و مانند آن که خرج و مؤونه خاصی ندارد، روایتی درباره آن وارد نشده، و استیجار در آن مطرح نبوده است. والله العالم.

دو راه دیگر برای حلّ مشکل قصد قربت

در این جا دو راه دیگر، که برای حلّ این مشکل بیان شده، و ظاهراً از شیخ انصاری است، مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۱ - تحلیل ماهیت عبادات استیجاری

ماهیت عبادات استیجاری در حقیقت از دو چیز تشکیل شده است: ۱ - نیابت ۲ - عبادت. نیابت یک امر توصّلی است و نیاز به قصد قربت ندارد، ولی بخش عبادی آن نیاز به قصد قربت دارد.

توضیح این که: عبادات استیجاری دو رکن اساسی دارد:

یک رکن آن نیابت است؛ یعنی «نایب» خودش را به منزله شخص «منوب عنه» قرار می‌دهد، و عبادت را برای او بجا می‌آورد. تفاوتی

نمی‌کند که منوب عنه زنده باشد یا مرده؛ نیابت از زنده در بعضی از موارد مانند حجّ مستحبی، یا حجّ واجب مستقر، که صاحبش عاجز و ناتوان شده، امکان‌پذیر است، و نیابت از مرده در حجّ و صوم و صلاة و غیر آن مشروع می‌باشد. این بخش از عبادات استیجاری یعنی قصد نیابت، نیازی به قصد قربت ندارد.

اما بخش دوم آن، جنبه عبادت دارد و نیازمند به قصد قربت است. حال اگر مستأجر وجه را در مقابل این بگیرد که خود را به منزله منوبّ عنه قرار دهد، و هنگامی که این امر تحقق یافت، بقیّه به قصد قربت باشد، مشکل قصد قربت در عبادات استیجاری حلّ می‌شود.

نقد و بررسی

انصاف این است که این دوگانگی و تجزیه، یک تحلیل ذهنی است، و در خارج یک چیز بیشتر وجود ندارد. یعنی نایب خودش را به منزله منوب عنه قرار می‌دهد (حقیقة النيابة جعل النفس مقام غیره فی العمل) و عمل را بجا می‌آورد، و به تعبیر دیگر، قصد نیابت عین عمل عبادی است و چیزی جدای از آن نیست، که در یکی قصد قربت لازم نباشد، و در دیگری لازم باشد (دقت کنید).

نتیجه این که این تحلیل، هر چند در ذهن امکان‌پذیر است، ولی در عالم خارج یک واقعیت بیشتر وجود ندارد. همان‌گونه که تحلیل انسان به «حیوان ناطق» در عالم ذهن امکان دارد؛ ولی در خارج یک حقیقت، به نام انسان، بیشتر وجود ندارد.

بنابراین راه حل مزبور، راه حلّ صحیحی به نظر نمی‌رسد.

۲ - چه کسی قصد قربت می‌کند، نایب یا منوب عنه؟

دوّمین راه برای حلّ مشکل این است که گفته شود: در عبادت‌های استیجاری، که مانند سایر عبادات نیاز به قصد قربت دارد، چه کسی باید قصد قربت کند؟ آیا نایب قصد قربت می‌کند، یا منوب عنه، یعنی شخصی که عبادت از طرف او انجام می‌شود؟! پاسخ این سؤال چنین است: از آن جا که منوبّ عنه می‌خواهد با این عبادت به خداوند نزدیکتر شود پس او باید قصد قربت کند نه نایب، و منوب عنه به هنگام پرداخت وجه به نایب قصد قربت می‌کند، ولی نایب که وجه را می‌گیرد لازم نیست قصد قربت کند، و به انگیزه همان اجرت، عبادت را انجام می‌دهد.

بنابراین، مشکل قصد قربت را با تعدّد موضوع از بین می‌بریم. یعنی نایب که نمی‌تواند قصد قربت کند، این قصد برای او لازم نیست، و منوبّ عنه که باید قصد قربت کند گرفتار تضادی نیست، و در کار خود قصد قربت دارد.

این راه نیز قابل مناقشه است؛ زیرا منوبّ عنه، که قصد تقربّ الی الله را دارد، با چه چیز متقربّ الی الله می‌شود؟ آیا به صرف پرداخت پول و اجرت اجیر تقربّ می‌جوید؟ یا این که تقربّ زمانی حاصل می‌شود که آن عبادت انجام گردد؟ بدون شک آن چه باعث تقربّ می‌شود نفس عبادت است، نه دادن اجرت؛ در حالی که قصد قربت در این فرض مقارن با پرداخت اجرت صورت می‌گیرد، نه هنگام انجام عبادت.

به تعبیر دیگر، قصد قربت منوبّ عنه از راه قصد قربت اجیر است، و اجیر هم که به فرض نمی‌تواند قصد قربت کند. نتیجه این که نمی‌توانیم متعلّق قربت را از متعلّق اجرت جدا سازیم، وبا تعدّد موضوع مشکل را حل نماییم؛ بنابراین تضاد همچنان باقی می‌ماند. لذا باید گفت: بهترین راه، و در واقع راه صحیح، منحصرأ همان مسأله داعی بر داعی است، که شرح مفصّل آن گذشت.

راه حلّی از مرحوم میلانی

تاکنون پنج طریق برای حلّ مشکل قصد قربت در عبادات استیجاری بیان کردیم. ششمین طریق، مطلبی است که از مرحوم آیه الله میلانی نقل کرده‌اند. ایشان می‌فرماید:

ادای دین واجب است، چه دین الهی باشد، یا دین مردمی. بنابراین، چه اشکال دارد که به هنگام ادای دین قصد اطاعت امر خدا کنیم.

به عبارت دیگر، هنگامی که شخصی پول می‌گیرد و برای انجام عبادتی اجیر می‌شود، او مدیون مردم است، و همان‌گونه که گفتیم ادای دین یکی از واجبات الهی است. اجیر به هنگام انجام نماز استیجاری، قصد ادای دین می‌کند قربه الی الله. بدین وسیله مشکل قصد قربت حل می‌گردد.

نقد و بررسی

انصاف این است که این راه، به همان راه سوّم که در عروة الوثقی

آمده، که قصد قربت را از امر «اوفوا بالعقود» گرفته، برمی‌گردد، که به طور مشروح همراه با جواب و نقد آن گذشت.

راههای دیگری نیز برخی فقها گفته‌اند، که تقریباً به همین چند راه حل باز می‌گردد. لهذا از ذکر آن صرف‌نظر می‌کنیم.

یادآوری سه نکته

۱ - شخصی که برای عبادات استیجاری اجیر می‌شود، آیا باید مستحبات آن عبادت را نیز انجام دهد، یا می‌تواند به واجبات قناعت کند؟

پاسخ: برخی معتقدند که اکتفا به واجبات اشکالی ندارد؛ چون بدون شک عبادت به عملی که اکتفا بر واجبات شود صدق می‌کند.

ولی انصاف آن است که اطلاق استیجار و اجاره منصرف به فرد معمول و متعارف است. یعنی هنگامی که شخصی برای نماز اجیر می‌شود، و هیچ قید و شرطی مطرح نمی‌گردد، منظور این است که همان نمازی که غالب مردم می‌خوانند انجام دهد. یعنی اگر مردم غالباً فقط به واجبات نماز قناعت می‌کنند، اجیر هم می‌تواند به واجبات قناعت کند، و اگر مردم مقداری از مستحبات را نیز انجام می‌دهند، اجیر هم باید آن مقدار از مستحبات را انجام دهد؛ مانند قنوت، سلامهای سه گانه، و سه مرتبه تسبیحات اربعه؛ به همین جهت ما معتقدیم که اجیر در هر جلسه احتیاطاً یک اقامه نیز بگوید.

۲ - آیا اجیر موظف است عبادات استیجاری را بر طبق فتوای مرجع تقلید منوبّ عنه انجام دهد، یا مطابق نظر مرجع خودش؟

پاسخ: آنچه وظیفه نایب است انجام عمل صحیح می‌باشد، و بدون شک زمانی عمل نایب از نظر خودش صحیح است که مطابق نظر مرجع تقلید خودش باشد. روایات حجّ نیایی نیز این معنا را تأیید می‌کند، چرا که ظاهر همه روایات این است که مطابق عقیده خودش انجام دهد.

۳- آیا نایب می‌تواند عمل عبادی خود را به شخص دیگری واگذار کند؟ به عبارت دیگر، آیا اجیر حق دارد دیگری را اجیر کند تا آن عمل را انجام دهد؟ یا وظیفه او مباشرت، یعنی انجام عمل توسط شخص خودش، می‌باشد؟

پاسخ: ظاهر قرار داد اجاره منصرف به مباشرت خود اوست. بنابراین، اجیر حق ندارد شخص دیگری را اجیر کند، بلکه موظف است خودش انجام دهد. مگر این که در عقد اجاره قید کرده باشد که حق واگذاری به شخص مطمئن دیگری را دارد.

مسافرت به قصد فرار از روزه

مسافرت در ماه مبارک رمضان به قصد فرار از روزه چه حکمی دارد؟ به عبارت دیگر، آیا سفر در ماه رمضان در غیر موارد ضرورت جایز است؟

مشهور بین فقها جواز سفر است، منتهی آن را مکروه دانسته‌اند، و تنها کسی که در این حکم مخالفت کرده، و مسافرت در ماه مبارک رمضان را مطلقاً جایز نمی‌داند «ابو الصلاح حلبی» از قدمای فقهای ماست.

فقیه ماهر، صاحب جواهر، در این زمینه سخنی دارد و می‌فرماید: «نعم يستفاد من صحيح الحلبي وخبر أبي بصير افضلية الإقامة في شهر رمضان... بل في المختلف ان المشهور كراهة السفر إلى أن يمضي ثلاثة وعشرون يوماً منه فتزول الكراهة ولعله لم يرسل ابن اسباط عن أبي عبدالله عليه السلام... وقد بان لك الحال من ذلك كله، وأن المراد من الآية وجوب صوم الشهر جميعه على من شهدته أي كان حاضراً وان المراد الكراهة من النهي في خبر أبي بصير القاصر سنداً ودلالة واطلاق ما دلّ على وجوبه يقيد بما إذا لم يكن مسافراً كما عرفت والله العالم»^۱.

خلاصه این که مشهور میان فقها این است که مسافرت در ماه رمضان کراهت دارد. و عموم و اطلاق این حکم، شامل کسانی که به قصد فرار از روزه به سفر می‌روند، نیز می‌شود.

مقتضای قاعده چیست؟

قطع نظر از سایر ادله، آیا مقتضای قواعد جواز مسافرت است؛ یا مسافرت در ماه مبارک رمضان طبق قاعده جایز نیست؟

مقتضای قاعده اولیه، جواز مسافرت است. چون شارع مقدس فرموده: ﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾^۱ معنای آیه شریفه این است که مسلمانان بر دو دسته‌اند: عده‌ای در ماه رمضان حاضر هستند، و برخی نیز مسافر؛ آنها که مسافرنند روزه بر آنها واجب نیست؛ بلکه باید قضای آن را در ماههای دیگر به جای آورند. مقتضای این تقسیم بندی دوگانه جواز مسافرت است. بنابراین، مقتضای قاعده مستفاد از آیه شریفه، جواز مسافرت در ماه مبارک است.

ولی روایاتی داریم که سفر در ماه مبارک را نهی کرده، و آن را تنها در حال ضرورت اجازه می‌دهد. به این روایات توجه کنید:

۱ - وفي الخصال باسناده عن علي عليه السلام في حديث الأربعمأة قال: لَيْسَ لِلْعَبْدِ أَنْ يَخْرُجَ إِلَى سَفَرٍ إِذَا دَخَلَ شَهْرُ رَمَضَانَ، لِقَوْلِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ: ﴿فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾^۲ این روایت ظاهراً از مسافرت در

۱ . سورة بقره، آیه ۱۸۴.

۲ . وسائل الشیعه، جلد ۷، ابواب من یصح منه الصوم، باب ۳، حدیث ۴.

ایام ماه مبارک نهی می‌کند.

۲ - علی بن اسباط در روایت مرسله‌ای از امام صادق علیه السلام چنین نقل می‌کند:

قَالَ: إِذَا دَخَلَ شَهْرُ رَمَضَانَ فَلِلَّهِ فِيهِ شَرْطٌ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ﴾ فَلَيْسَ لِلرَّجُلِ إِذَا دَخَلَ شَهْرُ رَمَضَانَ أَنْ يَخْرُجَ إِلَّا فِي حَجٍّ أَوْ فِي عُمْرَةٍ أَوْ مَالٍ يَخَافُ تَلَفَهُ أَوْ أَخٍ يَخَافُ هَلَاكَهُ، وَلَيْسَ لَهُ أَنْ يَخْرُجَ فِي إِتْلَافٍ مَالِ أَخِيهِ، فَإِذَا مَضَتْ لَيْلَةُ ثَلَاثٍ وَعِشْرِينَ فَلْيَخْرُجْ حَيْثُ شَاءَ^۱.

این حدیث نیز سفر در ماه مبارک رمضان را نهی می‌کند.

در هر دو حدیث به آیه شریفه ۱۸۵ سوره بقره استدلال شده، بدین جهت لازم است بحث مختصری پیرامون آن داشته باشیم.

مضمون آیه این است: «کسانی که حاضر هستند باید روزه بگیرند، و کسانی که در سفر هستند روزه نگیرند» اما دلالت ندارد که باید همه حاضر باشند، و هیچ کس حق مسافرت در ماه رمضان ندارد.

به عبارت دیگر گویی فرموده است: «الْحَاضِرُ يَصُومُ وَالْمَسَافِرُ لَا يَصُومُ» اگر به این عبارت گفته بود، آیا هیچ دلالتی بر حرمت سفر در ماه رمضان داشت؟!!

و به تعبیر دیگر، حکم در این آیه شریفه، که همان روزه گرفتن است، معلق بر وصف حضور در وطن است. تا زمانی که این عنوان حاصل است، انجام آن حکم هم واجب است، ولی هنگامی که این

۱. وسائل الشیعه، جلد ۷، ابواب من یصح منه الصوم، باب ۳، حدیث ۶.

وصف تغییر کرد، و انسان به سفر رفت، حکم نیز تغییر می‌کند، و بر ما لازم نیست که دائماً وصف حضور را حفظ کنیم، تا حکم وجوب روزه لازم الاجرا باشد.

نتیجه این که از این آیه شریفه، وجوب اقامه (وترک سفر) در ماه رمضان فهمیده نمی‌شود.

مگر این که گفته شود: مفهوم آیه این است که هر کس آغاز ماه مبارک را در حضر درک کند، باید تمام ماه را روزه بگیرد؛ یعنی توقّف کند و به سفر نرود. ولی این تفسیر خالی از تأمل نیست.

اما در مورد معنای روایات مذکور، اگر سند آن دو روایت معتبر باشد - که سند یکی از آن دو معتبر است - باید گفت نوعی استدلال به بطون آیات قرآن است. و در این صورت، ممنوعیت سفر در ماه مبارک رمضان را باید بپذیریم (البته با قطع نظر از دلایل آینده).

ادله نظریه مشهور

همان‌گونه که قبلاً گفتیم مشهور بین فقهای ما جواز سفر در ماه مبارک رمضان است. برای این نظریه به روایات متعددی - که دلالت بر جواز مشایعت دوست و رفیق مسافر (که یک کار مستحبی است) یا مشایعت مسافر کربلا و مانند آن دارد - می‌توان استناد جست، این روایات بر دو گونه است:

اول: روایاتی که به طور مطلق دلالت بر جواز سفر در رمضان دارد.
دوم: روایاتی که مسافرت راحتی برای امور مستحبی تجویز می‌کند. به این روایات توجه کنید.

۱ - محمد بن مسلم از امام باقر علیه السلام چنین نقل می‌کند:

إِنَّهُ سُئِلَ عَنِ الرَّجُلِ يُعْرِضُ لَهُ السَّكَّرُ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ وَهُوَ مُقِيمٌ وَقَدْ مَضَى مِنْهُ أَيَّامٌ، فَقَالَ: لَا بُدَّ أَنْ يُسَافِرَ وَيُفْطِرَ وَلَا يَصُومَ^۱.

این روایت، روشنترین حدیث این بحث از جهت سند و دلالت می‌باشد؛ سند آن معتبر و دلالتش مطلق و عام است.

۲ - «حلبی» در روایت صحیحی به نقل از امام صادق علیه السلام می‌گوید:

سَأَلْتُهُ عَنِ الرَّجُلِ يَدْخُلُ شَهْرَ رَمَضَانَ وَهُوَ مُقِيمٌ لَا يُرِيدُ بَرَاحًا ثُمَّ يَبْدُو لَهُ بَعْدَ مَا يَدْخُلُ شَهْرَ رَمَضَانَ أَنْ يُسَافِرَ فَسَكَتَ، فَسَأَلْتُهُ غَيْرَ مَرَّةٍ، فَقَالَ: يُقِيمُ أَفْضَلُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ لَهُ حَاجَةٌ لَا بُدَّ لَهُ مِنَ الْخُرُوجِ فِيهَا أَوْ يَتَخَوَّفَ عَلَى مَالِهِ. ورواه الكليني، عن علي بن إبراهيم، عن أبيه، عن ابن أبي عمير، عن حماد، عن الحلبي، مثله^۲.

این روایت دو سند دارد. یک سند آن را مرحوم «صدوق» در «من لا يحضره الفقيه» نقل کرده، و سند دیگر را مرحوم «کلینی» در «کافی» آورده، و هر دو سند صحیح است. بنابراین، روایت مذکور از نظر سند معتبر است.

و اما از نظر دلالت، روایت معنای وسیعی دارد. و بعید نیست که حتی شامل کسی که به قصد فرار از روزه مسافرت می‌کند نیز بشود؛ زیرا جمله «لا يريد براحا» بدین معناست که تصمیمی برای سفر نداشت، سپس تصمیم به مسافرت گرفت؛ نه این که کاری یا عذری برایش حاصل شده باشد.

۱. وسائل الشیعه، جلد ۷، ابواب من یصح منه الصوم، باب ۳، حدیث ۲.

۲. وسائل الشیعه، جلد ۷، ابواب من یصح منه الصوم، باب ۳، حدیث ۱.

بنابراین، روایت صحیح فوق دالالتش بر جواز سفر در ماه مبارک رمضان روشن است.

آری، باید اذعان کرد که این حدیث چنین سفری را مکروه می‌شمرد. علاوه بر این، می‌توان به قرینه‌ی این روایت، سایر احادیثی که سفر در ماه مبارک را نهی می‌کند، حمل بر کراهت نمود.

۳- علی بن ابی حمزه از ابو بصیر نقل می‌کند که او گفت:

سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنِ الْخُرُوجِ إِذَا دَخَلَ شَهْرُ رَمَضَانَ، فَقَالَ: لَا، إِلَّا فِيمَا أُخْبِرَكَ بِهِ: خُرُوجٌ إِلَى مَكَّةَ أَوْ غَزْوٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، أَوْ مَالٌ تَخَافُ هَلَاكَهُ أَوْ أَخٌ تَخَافُ هَلَاكَهُ وَأَنَّهُ لَيْسَ أَخًا مِنَ الْأَبِ وَالْأُمِّ^۱.

این روایت به خاطر وجود علی بن ابی حمزه بطائنی در سند آن، ضعیف است. اما از جهت دلالت، هر چند ابتدای روایت توهم نهی از سفر را دارد، ولی با توجه به ذیل آن، که سفر حج را استثنا می‌کند، و «حج» در این روایت مطلق است و شامل حج واجب و مستحب هر دو می‌شود،^۲ معلوم می‌گردد که آن نهی، نهی تحریمی نیست؛ بلکه به معنای کراهت است. بنابراین، حدیث فوق نیز دلالت بر جواز سفر در ماه مبارک دارد؛ هر چند آن را مکروه می‌شمرد.

۴- مرحوم صدوق در کتاب «مقنع» می‌گوید:

سُئِلَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنِ الرَّجُلِ يَخْرُجُ يُشَيِّعُ أَخَاهُ مَسِيرَةَ يَوْمَيْنِ أَوْ ثَلَاثَةٍ فَقَالَ: إِنْ كَانَ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ فَلْيَفْطِرْ، قُلْتُ: أَيْهُمَا أَفْضَلُ يَصُومُ أَوْ يُشَيِّعُهُ؟ قَالَ: يُشَيِّعُهُ، إِنَّ اللَّهَ قَدْ وَضَعَ عَنْهُ الصَّوْمَ إِذَا شَيَّعَهُ^۳.

۱. وسائل الشیعه، جلد ۷، ابواب من یصح منه الصوم، باب ۳، حدیث ۳.

۲. حرکت در ماه مبارک، شاید به خاطر دوری راه بوده است.

۳. وسائل الشیعه، جلد ۷، ابواب من یصح منه الصوم، باب ۳، حدیث ۵.

بدرقه و تشییع برادر مؤمن از مستحبات است، ولی در عین حال امام معصوم علیه السلام سفر برای این کار را در ماه مبارک رمضان مجاز می‌داند، بلکه آن را ترجیح می‌دهد. روشن است که اگر سفر در این ماه جایز نبود، آن را برای یک امر مستحب مجاز نمی‌شمردند. بنابراین، روایت فوق نیز دلالت بر جواز سفر در ماه مبارک رمضان می‌کند.

جمع بندی روایات

بعضی از روایات فوق نظر سند معتبر، و بعضی ضعیف السند بود. به علاوه، چون متضافر است و موافق فتوای مشهور اصحاب می‌باشد، ضعف سند برخی از آن روایات، ضرری نمی‌زند، بنابراین، مجموعه روایات معتبر است.

ولی از نظر دلالت بر دو دسته هستند: برخی از آنها سفر در ماه مبارک رمضان را تجویز می‌کند، و برخی نهی می‌نماید. و همانطور که گفته شد، این روایات حمل بر کراهت می‌شود، و شاهد بر این مطلب دو چیز است:

الف: روایتی که ترک سفر را افضل و بهتر از مسافرت می‌دانست.^۱
 ب: روایاتی که به مختصر بهانه‌ای اجازه سفر و شکستن روزه را می‌دهد؛ مثلاً برای بدرقه برادر مؤمن و مانند آن، که روایاتش گذشت. نتیجه این که سفر در ماه رمضان جایز است؛ ولی اگر بدون عذر

۱. وسائل الشیعه، جلد ۷، ابواب من یصح منه الصوم، باب ۳، حدیث ۱.

باشد تا روز بیست و سوم مکروه، و پس از آن کراهت ندارد.

وامّا اگر به قصد فرار از روزه باشد چطور؟

ظاهر روایات سابق این است که جواز سفر در صورتی است که حاجتی به سفر باشد؛ ولی در بین ادله دو دلیل داریم که شامل این فرض هم می‌شود:

۱ - صحیح حلبی که در آن روایت جمله زیر دیده می‌شود:
 «ثُمَّ يَبْدُو لَهُ... أَنْ يُسَافِرَ»^۱ که این جمله، سفر به قصد فرار از روزه را هم شامل می‌شود.

۲ - اطلاق آیه شریفه ﴿وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾^۲ نیز شامل محل بحث می‌شود، چون هنگامی که سفر کرد - به هر انگیزه‌ای که باشد - آیه شاملش می‌گردد، و باید روزه‌اش را افطار کند، و بعداً قضا نماید.

نتیجه این که: این حیله، یا به تعبیر صحیح‌تر چاره‌جویی، جهت سفر در ماه رمضان به قصد فرار از روزه، و قضای آن در ماه بعد، مشروع و مباح است، و از نظر شرع مقدس مانعی ندارد.

۱. وسائل الشیعه، جلد ۷، ابواب من یصح منه الصوم، باب ۳، حدیث ۱.

۲. سورة بقره، آیه ۱۸۵.

آیا کفّارهٔ عمد با مسافرت ساقط می‌شود؟

شخصی که روزهٔ ماه رمضان را عمداً افطار می‌کند، باید علاوه بر قضا، کفّارهٔ آن را نیز بپردازد. لذا برای رهایی از کفّاره، قبل از ظهر مسافرت می‌کند. آیا این حيله کار ساز است، و کفّاره ساقط می‌گردد؟ همچنین اگر پس از افطار عمدی روزه مریض شود، یا مجنون گردد، یا زن حائض شود، آیا حصول ناگهانی این امور، که مجّوز افطار است، کفّاره را ساقط می‌کند؟ یا حتی اگر در این حال، عمداً قرصی بخورد که حائض گردد، یا دوايي بخورد که بی‌هوش شود. آیا اثری در رفع کفّاره دارد؟

نظرات فقها

این، یک مسألهٔ پیچیده است. بدین جهت نظرات مختلفی (چهار نظریه) در آن ارائه شده است. برای روشن شدن نظریات مورد اشاره، کلمات سه نفر از فقه‌های بزرگ را ذکر می‌کنیم:

۱ - مرحوم شیخ طوسی، فخر فقه‌های شیعه، در کتاب «خلاف»

می‌فرماید:

إذا وطئ في أوّل النهار ثمّ جنّ أو مرض في آخره لزمته الكفّارة ولم تسقط عنه و للشافعي فيه قولان: أحدهما مثل ما قلناه وهو اقيسهما

والثاني لا كفّارة عليه و به قال أبو حنيفة. دليلنا اجماع الفرقة وأيضاً قد اشتغلت ذمّته بالكفّارة حين الوطى بلا خلاف و اسقاطها يحتاج إلى دليل^١.

٢ - قال صاحب الجواهر:

من فعل ما تجب به الكفّارة ثم سقط فرض الصوم من سفر قهري أو حيض أو جنون و شبهه، قيل تسقط الكفّارة واختاره الفاضل في جملة من كتبه إن لم يكن فعل المسقط للتخلص منها، وقيل كما في فوائد الشرايع تسقط إن لم يكن المسقط اختيارياً وإن كنت لم اتحقق قائله، وقيل لا تسقط مطلقاً وهو خيرة الأكثر بل في الخلاف الاجماع عليه وهو الأشبه. لذلك، لا لصدق الافطار إذ التحقيق انتفاء المشروط مع انتفاء شرطه (يعنى مشروط به شرط متأخر بود، و آن اين كه تا هنگام غروب آفتاب مانعی حاصل نشود و روزه ادامه داشته باشد)^٢.

٣ - قال المحقق اليزدي:

إذا افطر متعمداً ثم سافر بعد الزوال لم تسقط عنه الكفّارة بلا إشكال، وكذا إذا سافر قبل الزوال للفرار عنها، بل وكذا لو بدا له السفر لا بقصد الفرار على الأقوى، وكذا لو سافر فافطر قبل الوصول إلى حدّ الترخّص. وأما لو افطر متعمداً ثم عرض له عارض قهري من حيض أو نفاس أو مرض أو جنون أو نحو ذلك من الأعذار ففي السقوط وعدمه وجهان بل قولان، أحوطهما الثاني وأقواهما الأوّل^٣.

١. الخلاف، كتاب الصيام، مسألة ٧٩.

٢. جواهر الكلام، جلد ١٦، صفحة ٣٠٦.

٣. عروة الوثقى، جلد ٢، فصل ٦، فيما يتعلّق بالكفّارة، مسألة ١١.

نتیجهٔ کلمات سه‌گانه این است که در این مسأله چهار نظریه وجود دارد:

الف) در فرض مسأله مطلقاً کفّاره واجب می‌شود؛ همان‌گونه که شیخ طوسی از ما، و شافعی از عامّه، آن را انتخاب کرده‌اند.
ب) کفّاره مطلقاً ساقط می‌شود؛ این نظریهٔ علامه و ابو حنیفه است.

ج) میان سبب اختیاری و اضطراری تفصیل بدهیم، که در صورت اوّل ساقط نمی‌شود، و در فرض دوّم ساقط می‌گردد.
د) تفصیل میان سببی که برای فرار از کفّاره به وجود می‌آورد، و سببی که برای فرار نیست. در فرض اوّل ساقط نمی‌شود، ولی در فرض دوّم ساقط می‌شود.

دلیل طرفداران نظریهٔ سقوط مطلق

دلیل این قول همان قاعده‌ای است که صاحب جواهر به آن اشاره کرده است:

«المشروط ینتفی بانتهاء شرطه» روزه یک واجب به هم پیوسته است. از طلوع فجر تا غروب آفتاب، آری یک واجب است و قابل تجزیه نمی‌باشد، هر چند برخی از عبادات تجزیه پذیر می‌باشد، یعنی اگر قادر به انجام تمام آن نباشیم، انجام قسمتی از آن هم مطلوب است؛ ولی روزه اینطور نیست، یا باید کاملاً انجام شود و یا افطار گردد. علاوه بر این که روزه شرایطی هم دارد؛ مثل این که روزه‌دار مریض نباشد، در سفر نباشد، از حیض و نفاس در تمام طول روز پاک باشد،

یعنی حتی اگر یک لحظه به غروب حائض گردد روزهاش باطل می‌شود، بلکه اگر هر یک از این شرایط در آخرین لحظات روز از بین برود معلوم می‌شود که اصلاً روزه از ابتدای روز بر او واجب نبوده است. در فرض مسأله هم کشف خلاف شده، و با حصول حیض معلوم شد که اصلاً روزه بر او واجب نبوده، بنابراین کفاره ساقط است.

سؤال: این شخص به هنگام افطار روزه هیچ عذری نداشت، بدین جهت قطعاً کفاره بر او واجب شده است. بعد که عذری حاصل می‌شود، شک می‌کنیم که آیا این عذر، آن کفاره را از بین می‌برد یا نه؟ وجوب کفاره را استصحاب می‌کنیم.

به تعبیر دیگر، اشتغال ذمه یقینی تنها با برائت یقینی از بین می‌رود، پس باید کفاره را بدهد، تا برائت یقینی حاصل شود. بنابراین، عذر بعدی کفاره قبل را ساقط نمی‌کند.

پاسخ: کسی که اعتقاد دارد عذر بعدی مسقط کفاره است، می‌گوید: عذر بعدی کشف می‌کند که اصلاً کفاره‌ای از آغاز تعلّق نگرفته بوده است، یعنی اشتغال ذمه‌ای حاصل نشده، تا نیاز به برائت یقینی داشته باشد، چون این شخص فی علم الله واجد شرایط روزه نبوده، و خیال می‌کرده که دارای شرایط است. مثل این که خیال می‌کرده مالک فلان چیز است و آن را می‌فروشد، بعد معلوم می‌شود مالک نبوده. چنین بیعی از اوّل باطل بوده، نه این که وقتی فهمید مالک نیست باطل بشود.

لذا این جا، جای استصحاب وقاعدۀ اشتغال یقینی نیست.

نتیجه این که کفاره با عذر طاری مطلقاً ساقط می‌شود.

ادله طرفداران عدم سقوط مطلقاً

برای کسانی که معتقدند کفّاره مطلقاً ساقط نمی‌شود، می‌توان سه دلیل اقامه کرد:

۱- اجماع، همان گونه که در کلام شیخ طوسی در خلاف گذشت. ولکن این دلیل ضعیف است؛ زیرا اجماع مدرکی است، و اجماع مدرکی حجّت نیست.

بله، اجماع به عنوان یک مؤید برای سایر ادله محسوب می‌شود (البته در صورتی که اجماعی در کار باشد).

۲- تعبیراتی که در روایات وارد شده؛ مثل «رَجُلٌ أَفْطَرَ مُتَعَمِّدًا»^۱، کاری به روزه واقعی ندارد، بلکه منظور همین روزه‌ای است که ظاهراً شرایط آن حاصل است.

و به تعبیر دیگر، این کفّاره برای هتک ماه رمضان است. شخصی که در حال سلامت در ماه رمضان بدون هیچ عذر ظاهری سفره‌ای پهن می‌کند و غذا می‌خورد، چنین شخصی ماه رمضان را هتک نموده است. بنابراین موضوع کفّاره همان روزه فعلی و هتک حرمت ماه رمضان است و این مطلب حاصل است، هر چند بعداً معلوم شود که معذور بوده، یا عذری برای خود ایجاد کند.

این استدلال نیز قابل مناقشه است، زیرا ظاهر روایات مورد اشاره، روزه واقعی است، و در این روایات سخن از هتک احترام ماه رمضان و مانند آن نیست. اگر شخصی در ماه شعبان خیال کند ماه رمضان

است، سپس عمداً روزه‌اش را بخورد، چون ظاهراً روزه ماه رمضان را افطار کرده، آیا کفاره دارد؟

بنابراین دلیل مذکور نوعی استحسان ظنی است، و حجت نیست.

۳- روایتی که محمد بن مسلم و زرارہ هر دو از امام صادق (ع) نقل می‌کنند: قال: قال أبو عبدالله (ع):

إِنَّمَا رَجُلٌ كَانَ لَهُ مَالٌ خَالَ عَلَيْهِ الْحَوْلُ فَإِنَّهُ يُزَكِّيهِ، قُلْتُ لَهُ: فَإِنْ وَهَبَهُ قَبْلَ حَلِّهِ بِشَهْرٍ أَوْ بِيَوْمٍ؟ قَالَ: لَيْسَ عَلَيْهِ شَيْءٌ أَبَدًا، قَالَ: وَقَالَ زُرَّارَةُ عَنْهُ: إِنَّهُ قَالَ: إِنَّمَا هَذَا بِمَنْزِلَةِ رَجُلٍ أَفْطَرَ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ يَوْمًا فِي إِفْطَامَتِهِ ثُمَّ يَخْرُجُ فِي آخِرِ النَّهَارِ فِي سَفَرٍ فَأَزَادَ بِسَفَرِهِ ذَلِكَ إِنْطَالَ الْكُفَّارَةِ الَّتِي وَجَبَتْ عَلَيْهِ وَقَالَ: إِنَّهُ حِينَ رَأَى الْهَلَالَ الثَّانِي عَشَرَ وَجَبَتْ عَلَيْهِ الزَّكَاةُ، وَلَكِنَّهُ لَوْ كَانَ وَهَبَهَا قَبْلَ ذَلِكَ لَجَازَ وَلَمْ يَكُنْ عَلَيْهِ شَيْءٌ بِمَنْزِلَةِ مَنْ خَرَجَ ثُمَّ أَفْطَرَ^۱.

طبق این روایت، کسی که روزه‌اش را عمداً افطار نماید، سپس مسافرت کند، کفاره ساقط نمی‌شود، ولی اگر به سفر برود و در مسافرت افطار کند، کفاره ندارد.

ولکن انصاف این است که این روایت ربطی به بحث ما ندارد.

توضیح این مطلب: روایت فوق دو شاخه دارد؛ نخست این که قبل از ظهر روزه‌اش را عمداً باطل نموده، و بعد از ظهر مسافرت کند. این، از بحث ما خارج است؛ چون بحث در جایی است که قبل از ظهر مسافرت کند؛ زیرا سفر بعد از ظهر ضرری به روزه نمی‌زند.

۱. وسائل الشیعه، جلد ۷، ابواب ما یمسک عنه الصائم، باب ۵۸، حدیث ۱.

دیگر این که به مسافرت برود، و در سفر افطار کند. این هم خارج از بحث ماست. بحث ما در جایی است که روزه‌اش را افطار کند، و قبل از ظهر مسافرت نماید، که روایت مذکور متعزّض این فرع نشده است. بنابراین روایت فوق خارج از بحث ماست. نتیجه این که ادّله کسانی که می‌گویند کفّاره در هیچ حال ساقط نمی‌شود، تمام نیست.

نظریّه ما

به اعتقاد ما باید در این مسأله قائل به تفصیل شد؛ تفصیل بین اسباب اختیاری و غیر اختیاری. هرگاه روزه‌اش را عمداً افطار کند، و سپس عذر غیر اختیاری، مثل حیض و نفاس و مرض و مانند آن، به وجود آمد کفّاره‌ای بر او نیست.

اما اگر افطار کرد، سپس به اختیار خودش کاری کند که کفّاره از بین برود، مثل این که به مسافرت برود، بعید است کفّاره ساقط شود، چرا که ادّله افطار در ماه رمضان شامل حال او می‌شود. به علاوه اگر چنین راهی برای سقوط کفّاره وجود داشت، مناسب بود در روایات تذکر داده شود، و نیز جایز نبود شخص روزه‌خوار را به مجرّد مشاهده روزه خوردن تعزیر کرد، در حالی که جواز تعزیر از روایات استفاده می‌شود.

پروردگارا! توفیق شناخت احکام دینت را به ما عنایت فرما، و ما را در راه شناخت چاره‌جویی‌های مشروع از حیله‌های نامشروع رهنمون باش.

راه‌محرمیت زن برادر، بر برادرشوهر

دو برادر که هر دو متأهل هستند، و در یک خانه زندگی می‌کنند، نامحرم بودن خانم هر یک از آن دو بر دیگری، مشکلات و سختیهایی در پی دارد؛ زیرا باید در مقابل برادر شوهر، مانند سایر مردان نامحرم، تمام بدن به جز گردی صورت و دستها تا مچ را بپوشاند، و این کار، حتی در خانه‌ای که محلّ استراحت و آرامش انسان است، کاری بس دشوار می‌باشد. بدین جهت، برای حلّ این مشکل از راه رضاع وارد شده، و چاره‌جویی کرده‌اند.

کلمات فقها

نخست به سراغ تحریر الوسیله می‌رویم، در این کتاب می‌خوانیم: «إذا كان اخوان في بيت واحد مثلاً، وكانت زوجة كلّ منهما اجنبیة عن الآخر، وأرادا ان تصیر زوجة كلّ منهما من محارم الآخر، حتّی يحلّ له النظر إليها، یمكن لهما الاحتیال، بان يتزوَّج كلّ منهما بصبیّة وترضع زوجة كلّ منهما زوجة الآخر رضاعاً كاملاً، فتصیر زوجة كلّ منهما أمّاً لزوجة الآخر، فتصیر من محارمه وحلّ نظره إليها وبطل نکاح کلتا

الصبيتين، لصيرورة كلّ منهما بالرضاع بنت أخى زوجها»^۱.

خلاصه کلام امام چنین است: «راه محرمیت زن هر یک از دو برادر بر دیگری این است که هر یک از برادران زوجه صغیره شیرخواری برای خود عقد کند، سپس همسر هر یک از دو برادر، زوجه صغیره برادر شوهر خود را به مقدار معتبر (که در رساله‌ها آمده و با رعایت شرایط) شیر دهد. با انجام این کار، همسر هر یک از دو برادر حکم مادر زن برادر شوهرش را پیدا می‌کند، و بر او محرم می‌گردد، و ازدواج برادران با شیرخوار خود به خود باطل می‌شود، چون هیچ کس نمی‌تواند با برادر زاده‌اش ازدواج کند.» (دقت کنید).

۲ - محقق سبزواری در کتاب «مهدّب الأحكام في بيان الحلال والحرام»، جلد ۱۷، صفحه ۴۰، عین عبارت تحریر الوسیله را ذکر کرده، و بر طبق آن فتوی داده است.

با توجه به این که حيله مذکور در گذشته مطرح نبوده، در کلمات فقهای پیشین چیزی درباره آن دیده نشد، و معمولاً فقهای معاصر به آن پرداخته‌اند. بدین جهت به کلام دو فقیه بزرگوار معاصر مذکور قناعت می‌کنیم.

دلیل مسأله

این مسأله، با توجه به مستحدثه بودن آن، دلیل خاص و روایت ویژه‌ای ندارد؛ ولی عمومات و اطلاعات بحث رضاع شامل آن می‌گردد،

۱. تحریر الوسیله، جلد ۲، صفحه ۲۷۲.

و مانعی از آن وجود ندارد، زیرا عموم «الرَّضَاعُ لُحْمَةٌ كُلُّحْمَةٍ النَّسَبِ»^۱ و قاعده «يَحْرُمُ مِنَ الرَّضَاعِ مَا يَحْرُمُ مِنَ النَّسَبِ»^۲ سبب می شود که مادر زن رضاعی در حکم مادر زن نسبی باشد، و آیه شریفه ﴿وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ﴾^۳ شامل آن شود.

چند نکته

نکته اول: فقهای بزرگ معاصر این مسأله را در رساله های عملیه خود ذکر کرده اند. ما نیز آن را در مسأله ۲۱۳۲ متذکر شده، و برای صحت آن، شرایطی ذکر نموده ایم:

نخست این که چنان نکاحی به مصلحت صغیره شیرخوار باشد؛ هر چند مصلحت مورد اشاره، با در نظر گرفتن مهریه مناسبی برای وی، یا مصالح مادی، یا معنوی دیگری، حاصل گردد.

علاوه بر این، ولی صغیره نیز در جریان قرار گیرد، و اجازه چنین عقدی را، بر اساس مصلحت صغیره بدهد.

شرط سوم این که زمان عقد موقت در چنین عقدهایی باید به قدری طولانی باشد که امکان بهره گیری جنسی در پایان آن مدت وجود داشته باشد، در غیر این صورت چنان عقدی باطل است، زیرا

۱. چنین روایتی در کتب روایی یافت نشد، ولی مرحوم نراقی در کتاب مستند الشیعه، جلد ۱۶، صفحه ۲۲۶، می گوید: «در سنت مقبوله از پیامبر اسلام ﷺ نقل شده که آن حضرت فرمودند «الرضاع لحمة كلحمة النسب»

۲. وسائل الشیعه، جلد ۱۴، ابواب ما یحرم بالرضاع، باب اول احادیث ۱ و ۳ و ۴ و ۵ و ۶ و ۷ و ۸ و ۱۰.

۳. سورة نساء، آیه ۲۳.

در عرف عقلا به دختر شیرخواری که برای یک روز عقد او خوانده شده زوجه گفته نمی‌شود، و اساساً چنین ازدواجی نتیجه، ثمره و مفهومی ندارد.

سؤال: ممکن است گفته شود ثمره نکاح کوتاه مدّت با دختر بچه شیرخوار، محرّمیت با مادر نسبی یا رضاعی اوست. بنابراین، چنین ازدواجی بی‌نتیجه نیست.

پاسخ: نتیجه و آثار شرعی هر موضوع، پس از تحقّق آن موضوع محقّق می‌شود. به تعبیر دیگر، اوّل باید موضوع نکاح در خارج تحقّق پیدا کند، و در مرحله بعد حکم به آن موضوع تعلّق بگیرد، و در سوّمین مرحله آثار شرعی و نتایج آن محقّق شود.

و به عبارت سوّم، نتیجه شرعی سبب و علت به وجود آمدن موضوع و حکم نمی‌شود، بلکه وجود موضوع و حکم سبب و علت آثار شرعی است.

بنابراین، چگونه امکان دارد قبل از تحقّق عنوان نکاح، و تصحیح آن و ترتّب حکم بر موضوع، حکم به آثار شرعی کرد؟ ما می‌گوییم ازدواج دختر شیرخوار برای یک روز اصلاً مفهوم عقلایی نکاح ندارد، تا نوبت به ترتّب آثار برسد.

نکته دوّم: چاره‌جویی مذکور، هر چند از نظر شرعی بدون إشکال، و از جمله حیله‌های مثبت و صحیح می‌باشد، لکن بدون شک گاه منشأ مشکلات و محذورات و مفاسدی شده، و خواهد شد! زیرا قبل از محرّمیت، زوجه هر یک از دو برادر، حجاب خویش را در مقابل

برادر شوهر حفظ می‌کرد، و راه نفوذ و سلطه‌ هوای نفس را می‌بست، و جولانگاه شیطان را مسدود می‌نمود، هر چند این کار برای آنها مشکلاتی داشت.

ولی پس از ایجاد محرمیت، زوجه هر یک از دو برادر در مقابل برادر شوهر خود بدون حجاب ظاهر می‌شود، بلکه چه بسا همان گونه که در نزد شوهرش حضور می‌یابد، در جلوی برادر شوهر نیز ظاهر گردد.

به یقین شیطان، که در کمین است، و منتظر زمینه مساعدی برای وسوسه مؤمنان می‌باشد، دست به کار می‌گردد و.... بنابراین، محذورات شرعی این کار کم نیست.

بدین جهت، هر چند بر اساس مبانی فقهی، و مطابق ادله شرعی، این چاره‌جویی را صحیح می‌دانیم، و آن را برای ایجاد محرمیت مؤثر، ولی از نظر اخلاقی استفاده از آن را به خانواده‌ها توصیه نمی‌کنیم.

نکته سوّم: عبارت تحریر الوسيله سؤالی را در ذهن منعکس می‌کند. توجه کنید:

«إذا كان اخوان في بيت واحد مثلاً وكانت زوجة كلّ منهما أجنبية عن الآخر؛

اگر دو برادر متأهل در یک خانه سکونت داشته باشند، و همسر هر یک از آنها بر دیگری نامحرم باشد.»

سؤال: مگر امکان دارد همسر آنها بر دیگری محرم باشد، که قید مذکور در کلام ایشان آمده است؟

پاسخ: آری، این امر ممکن است، و به دو شکل می‌توان آن را تصوّر کرد:

اول: دو برادر به نام حسن و حسین هستند، ولی فقط از ناحیه پدر، و از نظر مادر جدا هستند، و هر کدام آنها خواهری دارد که از ناحیه مادر با او مشترک، و از طرف پدر جداست. در این جا هر یک از این دو برادر پدری، می‌تواند با خواهر دیگری ازدواج کند، در این صورت زوجه هر یک از دو برادر، بر برادر شوهر خود محرم است.

مثال دیگر: حسن و حسین، دوبرادر هستند، هر کدام خواهر رضاعی دارد. می‌دانیم ازدواج انسان با خواهر رضاعی اش جایز نیست، ولی برادر انسان می‌تواند با خواهر رضاعی برادر خود ازدواج کند. بنابراین اگر حسن با خواهر رضاعی برادرش حسین، و حسین با خواهر رضاعی برادرش حسن ازدواج نماید، همسر هر یک از آنان بر برادر شوهرش محرم خواهد بود؛ زیرا فرض این است که خواهر رضاعی او به حساب می‌آید.

نتیجه این که قید مذکور «اجنبیه عن الآخر» یک قید احترازی است.

در پایان این بحث، بار دیگر تکرار می‌کنیم که چاره‌جویی مذکور از نظر فقهی راه مشروعی برای ایجاد محرمیت بین برادر شوهر و زن برادر است؛ ولی با توجه به مفاسد و مشکلات احتمالی آن، از نظر اخلاقی توصیه نمی‌شود.

چگونه می‌توان با فرزند خوانده محرم شد؟

فرزند خواندگی هر چند از قدیم الایام مرسوم بوده، و برخی از مردم با هدفهای مختلف به سوی آن می‌رفته‌اند؛ اما این پدیده در عصر و زمان ما گسترده‌تر، و متقاضیان آن افزونتر، و اهداف تقاضاکنندگان آن یک نواخت‌تر شده است. به طور عمده نداشتن فرزند، سبب گرایش به این مسأله می‌باشد، و گاه نیز عواطف انسانی موجب توجّه به آن می‌گردد.

حوادث طبیعی و غیرطبیعی، همانند زلزله‌ها، جنگها، بیماریها، طوفانهای سخت و وحشتناک، و مانند آن، عوارض نامطلوب مختلفی بر جوامع انسانی می‌گذارد؛ که یکی از آنها معضل فرزندان بی‌سرپرست است. فرزندی که پدر و مادر خود را در آن حوادث از دست داده، و در غم مهر و محبت آنان سوخته، و حسرت نوازشی ساده را بر دل دارند. کودکان معصوم و پاکی که نگاه معصومانۀ آنها همچون کتابی قطور حاوی مطالب فراوان و مهمّی است؛ که تنها برخی توفیق مطالعه آن را دارند.

از سوی دیگر، زوجین متعدّدی وجود دارند، که به علل مختلف از نعمت بی‌بدیل فرزند محروم هستند، و خداوند حکیم آنها را با بچه‌دار

نشدن آزمایش می‌کند. زن و شوهرهایی که دیدن هر نوزاد داغ دل آنها را تازه، و آه حسرت را بی‌اختیار از نهاد آنها بلند، و قطرات اشک را بر گوشهٔ چشمانشان جاری می‌سازد.

برخی از این زوجین، به جای آه و افسوس و حسرت، و به هدر دادن نیروی خود، و با هدف پرکردن این خلأ زندگی مشترک - که گاه منجر به جدایی و طلاق می‌گردد - به سراغ فرزندان بی‌سرپرست رفته، و آنها را به فرزندی قبول می‌کنند، تا هم غم فقدان پدر و مادر و کمبود عشق و محبت را از قلب پاک و کوچک آن کودکان معصوم بیرون کنند، و هم خود را از تنهایی در آورند، و سکوت خسته کنندهٔ محیط زندگی مشترک خویش را با گریه‌ها و خنده‌های چنان فرزندان بشکنند.

اما مشکلی که معمولاً زوجین مؤمن را رنج می‌دهد، و در پاره‌ای از موارد آنها را از پذیرش چنین فرزندان منصرف می‌کند، مشکل محرمیت است؛ زیرا اگر فرزند خوانده دختر باشد، در آینده با مرد خانه مشکل محرمیت خواهد داشت، و اگر پسر باشد با زن خانه.

برای حل این مشکل، چاره‌هایی اندیشیده شده، که در بسیاری از موارد مشکل را بر طرف می‌سازد، هر چند در برخی موارد چاره‌ساز نیست.

یکی از این چاره‌ها و حیله‌های شرعی، ایجاد محرمیت از طریق رضاع و شیرخوارگی است.

راههای ایجاد محرمیت بین پسر و مادر خوانده

اما راه چاره: هرگاه چنین خانمی شیر داشته باشد (مثلاً خانم مورد نظر فرزندی به دنیا آورده، و فرزندش پس از تولّد فوت کرده، و می‌خواهد جای خالی فرزند فوت شده‌اش را با آوردن نوزاد بی‌سرپرستی پرکند) در این صورت اگر به او شیر بدهد مانند فرزند خودش به پدر و مادر و سایر محارم او محرم می‌شود، و اگر شیر نداشته باشد این امر از طریق رضاع برخی از بستگان زن یا شوهر امکان‌پذیر است.

توضیح این که:

اگر فرزند بی‌سرپرستی که به فرزند خواندگی پذیرفته شده پسر باشد، از جهت محرمیت مشکلی با مرد خانواده ندارد، ولی برای ایجاد محرمیت با خانم خانه، می‌توان از راههای زیر اقدام کرد:

الف) اگر مادر آن خانم شیر داشته باشد، به اندازه لازم و با رعایت شرایط معتبر - که در مسأله ۲۱۱۶ رساله توضیح المسائل نوشته‌ایم - به آن نوزاد شیر می‌دهد، سپس آن پسر بچه حکم فرزند رضاعی او را پیدا کرده، و به آن خانم نیز محرم می‌گردد؛ زیرا برادر رضاعی او خواهد شد. نه تنها به آن خانم، بلکه به خواهران، خواهرزاده‌ها، برادر زاده‌ها، عمه‌ها، خاله‌ها، مادر بزرگ و تمامی نوه‌های مادر بزرگ محرم خواهد شد.

ب) اگر مادر آن خانم شیر نداشته باشد، ولی خواهر، یا خواهر زاده، یا نوه خواهرش شیر داشته باشد و به طور کامل به آن پسر بچه شیر دهد، در این صورت نیز به آن خانم محرم شده، و حکم

خواهرزاده یا فرزند خواهرزاده او را پیدا می‌کند و علاوه بر این به مادر و سایر خواهران و برادرزاده‌ها و خواهرزاده‌ها و عمه‌ها و خاله‌ها و مادر بزرگ و نوه‌های مادر بزرگ نیز محرم می‌گردد.

ج) اگر یکی از برادرهای آن خانم، یا دختر یکی از برادرهایش، و یا حتی نوه یکی از برادرهایش، طبق آنچه در بالا آمد، به آن نوزاد شیر دهد، به آن خانم و تمام افرادی که در بالا گفته شد محرم می‌گردد، و خانم مذکور عمه رضاعی او به شمار می‌رود.

این راهها همه در صورتی است که دوران شیرخوارگی بچه تمام نشده باشد، در غیر این صورت راه قابل ملاحظه‌ای برای محرمیت وجود ندارد.^۱

راههای ایجاد محرمیت بین دختر و پدرخوانده

اگر فرزند مذکور دختر باشد، البته مشکلی از جهت محرمیت با مادرخوانده ندارد؛ اما بر مرد خانه (پدر خوانده) نامحرم است، ولی می‌توان از طرق زیر برای محرمیت آنها اقدام کرد:

الف و ب و ج) همان راههای سه‌گانه‌ای که در مورد مادرخوانده گفته شد دقیقاً این‌جا نیز جاری است. (البته از طرف بستگان مرد) بنابراین می‌توان محرمیت را بین دختر بچه و پدرخوانده، از طریق

۱. اگر مادر آن خانم در قید حیات باشد و شوهر نداشته باشد، می‌توان صیغه عقد موقت او را برای آن پسر خواند. در این صورت به آن خانم و خواهران و خواهرزاده‌ها و برادرزاده‌هایش، محرم خواهد شد. مشروط بر این که دخول نیز صورت گیرد، که در عرف مردم چنین چیزی غیر معمول است.

شیرِ مادرِ آن مرد، یا خواهر یا خواهرزاده‌هایش، یا زن برادر، یا برادرزاده‌هایش ایجاد کرد؛ مشروط بر این که زمان شیرخوارگی بچه نگذشته باشد.

اما اگر زمان آن گذشته باشد، و پدر خوانده فرزند یا نوه‌ای نداشته باشد، تنها راه آن است که عقد موقت آن دختر را برای پدر پدرخوانده بخوانند، تا آن دختر حکم زن پدرش را پیدا کند، و برای همیشه بر او، و برادران و برادر زاده‌ها و خواهرزاده‌هایش محرم گردد. در این جا دخول شرط نیست؛ ولی چنین عقدی باید دارای شرایط زیر باشد:

اولاً: باید به مصلحت دختر بچه باشد که غالباً هست.

و ثانیاً: با اجازه حاکم شرع صورت گیرد.

و ثالثاً: زمان عقد موقت به قدری باشد که در آن زمان امکان بهره‌گیری جنسی از دختر باشد، ولی پس از ساعتی باقیمانده مدت را می‌بخشند، تا در آینده آن دختر با مشکلی مواجه نشود.

طُرُق فرار از ربا

مثالهای فراوانی در باب ربا به عنوان حيله و راه چاره مطرح شده، که قسمتی از آن مربوط به ربای معاملاتی، و قسمت دیگر مربوط به ربای قرضی است. فقهای ما هر چند هر یک از آنها را جداگانه بحث کرده‌اند؛ ولی ما چون معتقدیم دلیل و اشکال همه آنها یکی است، یک جا به سراغ ادله آن می‌رویم.

۱ - معروف‌ترین مثال حيله ربای معاملاتی، معامله یک درهم و یک دینار، در مقابل دو درهم و دو دینار است (یعنی دو جنس مختلف را با هم ضمیمه کنند) که صاحب جواهر آن را در جلد ۲۳ مطرح نموده، و بر جواز آن ادعای اجماع کرده است.

۲ - مثال دیگر انجام دو معامله مستقل از یکدیگر است. مثلاً اگر بخواهیم یک مَن گندم خوب را در مقابل دو مَن گندم نامرغوب بفروشیم، ابتدا یک مَن گندم خوب را به مبلغ معینی به مشتری می‌فروشیم، سپس دو مَن گندم نامرغوب را از او با همان مبلغ خریداری می‌کنیم، به این طریق از آلوده شدن به ربا رهایی می‌یابیم^۱.

۱. جواهر الکلام، جلد ۲۳، صفحه ۳۹۶ والحدائق الناظرة، جلد ۱۹، صفحه ۲۶۹.

این طریق مخصوصاً برای طلافروشها کارساز است، و آنها را از برخی معاملات نامشروع نجات می‌دهد.

۳- «ضم ضمیمه» از جمله حیله‌هایی است که برای فرار از ربای قرضی به آن متوسل می‌شوند.

توضیح این که: اگر کسی بخواهد به دیگری وام بدهد، و سودی هم دریافت کند، و در عین حال مرتکب رباخواری نشود، از این راه وارد می‌شود: مثلاً یک میلیون تومان وام بدون هیچ سودی به متقاضی می‌پردازد، ولی در کنار آن، «شیء» کم ارزشی (مثلاً یک بسته دستمال) را به قیمت گزافی به او می‌فروشد، و سود مورد نظر را از این طریق به دست می‌آورد. یعنی با یک قرض الحسنه و یک معامله صوری، از ربای قرضی فرار می‌کند. این کار به عقیده ما نادرست است، و شرح آن خواهد آمد.

۴- «فروش چک» یکی دیگر از راههای فرار از ربای قرضی است. به این معنا که اگر کسی بخواهد، مثلاً، یک صد هزار تومان وام به دیگری بدهد، و بیست هزار تومان سود بگیرد، و در عین حال آلوده رباخواری نگردد، یک قطعه چک صد هزار تومانی نقد را، به یک صد و بیست هزار تومان نسیه به او می‌فروشد تا یک سال دیگر پرداخت کند؛ یعنی سود را در مقابل لاشه چک می‌گیرد! (این راه نیز چنان که خواهد آمد درست نیست).

خلاصه این که، راهکارهای چهارگانه فوق (ومثالهای دیگر شبیه آن، که از ذکر آن صرفنظر شد) طرّقی است که برای فرار از ربای معاملاتی و قرضی ذکر شده، که بعضی قابل قبول و بعضی قابل نقد می‌باشد. شرح این مطلب در مباحث آینده خواهد آمد.

آرای فقها

از کلمات فقهای ما استفاده می‌شود که در این مسأله، چند قول وجود دارد:

۱ - بسیاری از فقها معتقدند که تمام حیل‌های مذکور، و مشابه آن، جایز است.

از جمله مرحوم صاحب جواهر رحمته الله، در برخی از مثالهای فوق - نظیر بیع درهم و دینار - ادّعی اجماع می‌کند، و برخی مثالهای دیگر را ارسال مسلّم کرده، و مخالفی ذکر نمی‌کند. بنابراین، بعید نیست این قول را، در همه یا بعضی از مثالهای فوق، قول مشهور بدانیم.

۲ - مرحوم محقق اردبیلی، و علامه حلی در تذکرة الفقهاء تمسّک به این حیل‌ها را در همه جا باطل می‌دانند، و تنها در موارد ضرورت و ناچارى آن را تجویز می‌کنند.^۱

این دو بزرگوار بین صورت ضرورت و غیر ضرورت تفصیل قائل هستند.

۳ - مرحوم امام راحل، قدس سرّه الشّریف، هر چند در ابتدا موافق نظر مشهور و قول اوّل فتوا داده، ولی بعداً از آن برگشته، و بر خلاف مشهور هیچ کدام از حیل‌های ربا را جایز نمی‌داند.^۲

۴ - نظریه چهارم تفصیل بین حیل‌هایی است که جنبه عقلایی دارد، و آنچه که چنین نیست. قسم اوّل مشروع، و قسم دوّم نامشروع می‌باشد، و این، موافق فتوای ماست.

۱. الحقائق الناطرة، جلد ۱۹، صفحه ۲۶۵.

۲. تحریر الوسیله، کتاب البیع، القول فی الربا، مسأله ۷.

دلایل نظریات چهارگانه ادله قول مشهور (قول اول)

معتقدین به جواز تمام حیله‌های فرار از ربا، عمدتاً به دو دلیل استناد کرده‌اند:

دلیل اول: تمسک به قواعد، عمومات و اطلاقات

یعنی ظواهر قوانین شرع در حیله‌های مذکور رعایت شده است، پس چه مانعی دارد که انسان از حرام به سوی حلال فرار کند. همان‌گونه که با اجرای صیغه عقد نکاح از زنا به نکاح، فرار می‌کنیم. بنابراین، عمومات ﴿أَوْفُوا بِالْعُقُودِ﴾^۱ و ﴿أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ﴾^۲ و ﴿الْمُؤْمِنُونَ عِنْدَ شُرُوطِهِمْ﴾^۳ شامل این حیله‌ها نیز می‌گردد، و در واقع حیله منفی نیست، بلکه نوعی چاره‌جویی است.

به تعبیر دیگر، در تمام موارد حیل، یک معامله ظاهری، که مشمول عمومات و قواعد فوق باشد، انجام شده است، بدین جهت این راهها برای فرار از ربا مشروعیت دارد.

نقد و بررسی

به عقیده ما این دلیل قابل قبول نیست؛ زیرا حیله‌های فرار از ربا بر سه گونه است:

۱. سورة مائده، آیه ۱.

۲. سورة بقره، آیه ۲۷۵.

۳. بحار الانوار، جلد ۴۹، صفحه ۱۶۲. و جلد ۷۵، صفحه ۹۶.

گونه اوّل: حایله‌هایی که به یقین قصد جدّی در آن نیست، بلکه نشانه‌هایی وجود دارد که هدف اصلی سود و بهره، یا انجام معامله‌ی دو همجنس با اختلاف وزن، می‌باشد. بنابراین، هر چند عموّمات و اطلاعات را قبول داشته، و در مورد کبرای مسأله نزاعی نداریم، ولی معتقدیم صغرای مسأله مشکل دارد. یعنی در بخش مهمّی از این حایله‌های ربا قصد جدّی و شرایط لازم برای معامله وجود ندارد. بدین جهت اطلاعات و عموّمات شامل این نوع از حایله‌ها نمی‌شود.

گونه دوّم: حایله‌هایی است که قصد جدّی در آن وجود دارد، ولی عقلایی نیست.

مانند ضمیمه‌های کوچکی که به ده برابر قیمت واقعی فروخته می‌شود! در کجای دنیا، و کدام عاقل، به چنین معامله‌ای تن می‌دهد؟! چه کسی یک دستمال کوچک را به بیست، یا صد هزار تومان خریداری می‌کند؟

بنابراین، چنین معامله‌ای عاقلانه و منطقی نیست، بلکه سفهی می‌باشد، و روشن است که معامله سفهی مشروع نیست؛ زیرا «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» و «أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ» عقود و معاملات عقلایی مُتعارف را شامل می‌شود؛ نه هر عقد و معامله‌ای؛ هر چند سفهی باشد.

نتیجه این که، این دسته از حایله‌ها نیز مجاز نیست، و مشمول اطلاعات نمی‌باشد.

گونه سوّم: حایله‌هایی است که هم قصد جدّی در آن وجود دارد، و هم عقلایی است. تنها چنین حایله‌هایی مشروع، و مشمول عموّمات و اطلاعات مذکور می‌باشد؛ مانند انجام دادن دو معامله مستقل به

هنگام فروش طلای ساخته شده و ساخته نشده.
البته این قسم نسبت به قسم اوّل و دوّم در اقلّیت است، و غالب
حیله‌های ربا داخل در قسم اوّل و دوّم، که نامشروع است، می‌باشد.

دلیل دوّم: روایات خاصّه

روایات فراوانی وجود دارد که مشهور به آن استدلال کرده‌اند.
این روایات، که هم در مورد فرار از ربای معاملات می‌گوید،
و هم فرار از ربای قرضی را مورد بحث قرار داده، به سه طایفه تقسیم
می‌گردد:

طایفه اوّل: راه فرار از ربای «قرضی»

در این جا به هشت روایت دست یافتیم، که مضمون غالب آنها به
شرح زیر است:

اگر به کسی بدهکار هستید، و موقع پرداخت بدهی شما فرارسیده،
ولی توان پرداخت آن را ندارید، معامله‌ای با وام‌دهنده انجام دهید
(مثلاً کالایی به چندین برابر قیمت از او بخرید) و در ضمن معامله
شرط کنید که مهلت پرداخت بدهی شما را چند ماه دیگر به تأخیر
ببندازد.

به دو نمونه از این روایات توجّه فرمایید:

۱ - شیخ طوسی رحمته الله، از احمد بن محمد، از ابن ابی عمیر، از محمد
بن اسحاق بن عمار، و شیخ کلینی از محمد بن یحیی، از احمد بن
محمد، چنین نقل می‌کنند:

قُلْتُ لِأَبِي الْحَسَنِ عليه السلام يَكُونُ لِي عَلَى الرَّجُلِ دَرَاهِمٌ، فَيَقُولُ أَخْزَنِي بِهَا

وَ أَنَا أَرْبَحُكَ، فَأَبِيعُهُ جَبَةً تُقَوِّمُ عَلَيَّ بِأَلْفِ دِرْهَمٍ، بِعَشْرَةِ أَلْفٍ دِرْهَمٍ (أَوْ قَالَ: بِعِشْرِينَ أَلْفًا) وَأَوْخِزُهُ بِأَلْمَالِ؟ قَالَ: لَا بَأْسَ.^۱

به امام کاظم علیه السلام عرض کردم: شخصی به من بدهکار است، می‌گوید: مدت طلبت را تأخیر بینداز! آیا برای من جایز است لباسی را که قیمت آن هزار درهم است، به ده هزار، یا بیست هزار درهم به او بفروشم، و بدهکاریش را تأخیر بیندازم؟ امام فرمودند: اشکالی ندارد.»

سند روایت: روایت مذکور، همان‌گونه که ذکر شد، دارای دو سند است.

سند اوّل ضعیف است؛ چون إسناد شیخ به احمد بن محمد مشترک بین صحیح و مجهول است.^۲

ولی سند کافی معتبر می‌باشد، هر چند مرحوم علامه مجلسی هر دو سند را توثیق کرده است.^۳ نتیجه این که روایت فوق از نظر سند اجمالاً معتبر است.

دلالت روایت: حدیث از نظر دلالت مشکل خاصی ندارد، و به روشنی دلالت بر مشروعیت حیلۀ ربای قرضی دارد. مگر این که آن را ناظر به حال «ضرورت» و «اضطرار» بدهکار بدانیم؛ یعنی بگوییم: «در صورتی حیلۀ مزبور جایز است که بدهکار چاره‌ای جز پناه‌بردن به آن نداشته باشد». در این صورت دلالت روایت بر جواز این کار به طور عام مشکل می‌شود.

۱. وسائل الشیعه، جلد ۱۲، ابواب احکام العقود، باب ۹، حدیث ۴.

۲. جامع الرواة، جلد ۲، صفحه ۴۷۸.

۳. روضة المتقین، جلد ۷، صفحه ۳۰۶.

۲- محمد بن اسحاق بن عمار می‌گوید:

قُلْتُ لِلرَّضَا عليه السلام: الرَّجُلُ يَكُونُ لَهُ الْمَالُ فَيَدْخُلُ (قَدْ حَلَّ خُل) عَلَى صَاحِبِهِ يَبِيعُهُ لَوْلَاؤُهُ تُسَوَّى مِائَةٌ دِرْهَمٍ بِأَلْفٍ دِرْهَمٍ، وَيُوَخَّرُ عَنْهُ (عَلَيْهِ خ ل) الْمَالُ إِلَى وَقْتٍ؟ قَالَ: لَا بَأْسَ بِهِ، قَدْ أَمَرَنِي أَبِي فَفَعَلْتُ ذَلِكَ! وَزَعَمَ أَنَّهُ سَأَلَ أَبَا الْحَسَنِ عَنْهَا فَقَالَ مِثْلَ ذَلِكَ.^۱

به امام هشتم عليه السلام عرض کردم: مردی از کسی طلبی دارد، نزد بدهکار می‌رود (تا طلبش را وصول کند، ولی بدهکار توان پرداخت ندارد) طلبکار مرورایدی که یک صد درهم ارزش دارد، به یک هزار درهم به او می‌فروشد، و زمان باز پرداخت بدهی او را تا وقت معینی تأخیر می‌اندازد. (آیا این کار جایز است؟) امام عليه السلام فرمود: اشکالی ندارد. پدرم به من دستور داد که (در موقع لزوم) چنین کاری را انجام دهم، من نیز انجام دادم.

محمد بن اسحاق در ذیل حدیث اضافه می‌کند: «گمان دارد این سؤال را از امام کاظم عليه السلام نیز پرسیده، و آن حضرت نیز همین جواب را داده است».

سند روایت: این حدیث هم از نظر سند اشکالی ندارد؛ همان‌گونه که علامه مجلسی رحمته الله، نیز آن را توثیق کرده است،^۲ ولی اشکال مهمی دارد، که انسان را نسبت به اصل روایت و راوی آن بدبین می‌کند، و آن، جمله ذیل روایت است، که طبق آن امام معصوم عليه السلام نیز دست به چنین کاری زده است!

بدین جهت امام راحل رحمته الله، در کتاب البیع، جلد ۷، صفحه ۳۰۴،

۱. وسائل الشیعة، جلد ۱۲، ابواب احکام العقود، باب ۹، حدیث ۶.

۲. روضة المتقین، جلد ۷، صفحه ۳۰۴.

هنگامی که به این روایت می‌رسد، شدیداً به آن اعتراض نموده، و آن را به هیچ وجه قابل قبول نمی‌داند؛ بلکه آن را از روایات مجعول شمرده، و می‌گوید: این کار در شأن امام علیه السلام نیست.

و اما از نظر دلالت: این حدیث نیز به هر حال نسبت به جواز اعمال چاره‌جویی در ربای قرضی صراحت دارد؛ ولی احتمال حمل بر صورت اضطرار در این جا نیز منتفی نیست.

کوتاه سخن این که دو روایت فوق (که نمونه‌ای از روایات دالّه بر جواز حیلۀ شرعی جهت فرار از ربای قرضی است) به وضوح ادّعای مشهور را اثبات می‌کند.

روایات دیگری نیز همین معنا را می‌رساند، که مدرک آنها در پاورقی آمده است.^۱

هر چند این شش روایت سند معتبری ندارد. اما مجموع روایات مزبور بدون شک قابل قبول است. زیرا:

اولاً: دو روایت بالا که مشروحاً از آن بحث کردیم، همان‌گونه که گذشت، دارای سند معتبری بود.

ثانیاً: روایات مذکور متعدّد و متضافر است؛ و هرگاه روایات به حدّ تضافر برسد حجّت است؛ هر چند سند تک تک آنها فرضاً ضعیف باشد.^۲

۱. روایات زیر جزء طایفهٔ اوّل محسوب می‌شود: الف: وسائل الشیعة، جلد ۱۲، ابواب احکام العقود، باب ۹، حدیث ۷۵، ۳، ۲، ۱. ب: مستدرک الوسائل، جلد ۱۲، ابواب احکام العقود، باب ۶، حدیث ۱.

۲. شرح این مطلب را در کتاب انوار الاصول، جلد دوم، صفحه ۴۸۶ به بعد، مطالعه فرمایید.

ثالثاً: مشهور فقهای ما به این روایات عمل کرده‌اند، و شهرت فتوایی یکی از راههای جبران ضعف سند است.

نتیجه این که روایات مذکور از نظر سند مشکلی ندارد.

ولی از نظر دلالت: دو اشکال مهم به این روایات وارد می‌شود.

مشکل اول: اگر فرار از ربا به این سادگی امکان‌پذیر است، این

همه تشدید در آیات و روایات مربوط به حرمت ربا برای چیست؟!

تعبیراتی در آیات قرآن دیده می‌شود که لرزه بر اندام انسان

می‌اندازد! همچنین روایات حرمت ربا به قدری کوبنده است که در

کمتر مسأله‌ای دیده می‌شود. هرگاه بتوان به این آسانی کار رباخواران

را اصلاح کرد، آن همه جوش و خروش لزومی ندارد!

این مطلب، علامت سؤالی است که ما را نسبت به محتوای این

روایات دچار شک و تردید می‌کند!

این سخن را می‌توان به تعبیر روشنتری مطرح کرد، و آن این که:

احادیث مذکور مخالف بعضی از آیات قرآن، و روایات معروف و

معتبر ائمه هدی علیهم‌السلام است، و می‌دانیم که به ما دستور داده‌اند: «هر

روایتی که مخالف کتاب الله باشد، آن را نپذیرید، که از ما نیست»^۱.

توضیح این که: در آیات ۲۷۸ و ۲۷۹ سوره بقره، و ۱۳۰ و ۱۳۱

سوره آل عمران، تعبیرات شدیدی در مورد این بلای اقتصادی،

اجتماعی و اخلاقی به چشم می‌خورد، که با این حیل‌ها بر طرف

نمی‌گردد. در آیات مذکور رباخواری اعلان جنگ با خدا، در تضاد با

۱. این روایات به صورت مشروح در کتاب وسائل الشیعه، جلد ۱۸، ابواب صفات القاضی،

باب ۹، آمده است.

ایمان، و مصداق ظلم آشکار، و پایان راه آن جهنّم بیان شده است. و این به خاطر آثار زیان بار فردی و اجتماعی آن است، و بدیهی است که حیل‌های مورد بحث، امور مذکور را مرتفع نمی‌سازد؛ بنابراین روایات تجویز کننده حیل‌های ربا، با آیات فوق ناسازگار است.

به عبارت دیگر، کاری که راه فرار آن به این سادگی باشد، چه معنی دارد که این قدر آیه و روایت در مذمت آن بیان شود، و چنان تعبیرات شدید و گاه منحصر به فرد، در مورد آن بیان گردد؟!

نتیجه این که، روایات مزبور هم مخالف حکم عقل است، و هم در تعارض با آیات قرآن می‌باشد، و هم با فلسفه حرمت ربا، که در آیات مذکور به صورت گذرا، و در روایات به صورت مشروح، به آن پرداخته شده، ناسازگاری دارد. زیرا فلسفه‌های شش‌گانه تحریم ربا که در روایات آمده عموماً در موارد فرار موجود است. بنابراین، چگونه می‌توان به روایاتی که حیل‌ها را پیشنهاد می‌کند استناد جست؟

مشکل دوم: روایات مذکور، با روایات دیگری که این حیل‌ها را باطل می‌شمرد معارض است. به دو نمونه آن توجه کنید:

۱ - پیامبر اکرم ﷺ فرمودند:

«يَا عَلِيُّ إِنَّ الْقَوْمَ سَيُفْتَنُونَ بِأَمْوَالِهِمْ - إِلَى أَنْ قَالَ - وَيَسْتَحِلُّونَ حَرَامَهُ بِالشُّبُهَاتِ الْكَاذِبَةِ، وَالْأَهْوَاءِ السَّاهِيَةِ، فَيَسْتَحِلُّونَ الْخَمْرَ بِالنَّبِيذِ، وَالسُّخْتِ بِالْهَدْيَةِ، وَالرِّبَا بِالْبَيْعِ»؛

«ای علی! مسلمانان در آینده به وسیله اموالشان امتحان می‌شوند...

آنها حرام خدا را با شبهات دروغین، وهوا و هوسهای بی مطالعه، حلال می‌کنند (در این راستا دست به سه کار می‌زنند): شراب‌خواری را با تغییر نام آن به «نبیذ» حلال می‌شمزند، ورشوه‌خواری را به عنوان هدیه، و ربا را به نام بیع و معامله، مباح می‌دانند!.

پیامبر اکرم ﷺ، طبق این روایت، کسانی را که از حیله‌های به اصطلاح شرعی برای رباخواری و غیر آن استفاده می‌کنند، مذمت فرموده است.

۲- از رسول خدا ﷺ نقل شده که فرمود:

«لَا تَرْتَكِبُوا مَا ارْتَكَبَتِ الْيَهُودُ فَتَسْتَحِلُّوا مَحَارِمَ اللَّهِ بِأَدْنَى الْحِيلِ»^۱؛

«مبادا آنچه را یهود مرتکب شدند انجام دهید، و محرمات الهی را به

کوچکترین حیله‌ای حلال بشمرید.»

سند روایت مذکور هر چند خالی از اشکال نیست، ولی جمعی از بزرگان اهل سنت، مانند ترمذی و ابن کثیر، آن را معتبر می‌دانند.^۲ به علاوه روایت اول در نهج البلاغه آمده، که بزرگان ما بر آن تکیه می‌کنند.

نتیجه این که دو روایت مذکور و روایات مشابه دیگر، با روایات حیله‌های ربا تعارض دارد.

از مجموع آنچه تا این جا گفته شد، ثابت گشت که طایفه اول از روایات دالّ بر جواز حیله‌های شرعی ربا، به دو دلیل قابل قبول

۱. سنن ابن ماجه، کتاب الزهد، باب ۳۹ (به نقل از حیله‌های شرعی ناسازگار با فلسفه فقه، صفحه ۲۸۴).

۲. حیله‌های شرعی ناسازگار با فلسفه فقه، صفحه ۲۸۵.

نیست؛ مخالفت با ظواهر آیات قرآن، و روایات مسلم اسلامی، و وجود معارض.

طایفه دوم: راه فرار از ربای «معاملاتی»

این گروه از روایات، که ضمّ ضمیمه را راه چاره معرفی می‌کند، نیز فراوان است. به دو نمونه آن توجه کنید:

۱ - عبدالرحمن بن الحجاج، از امام صادق علیه السلام چنین نقل می‌کند:
 كَانَ مُحَمَّدُ بْنُ الْمُنَكِّدِ يَقُولُ لِأَبِي عليه السلام: يَا أَبَا جَعْفَرٍ - رَحِمَكَ اللَّهُ -
 وَاللَّهِ إِنَّا لَتَعْلَمُ أَنَّكَ لَوْ أَخَذْتَ دِينَارًا وَالصَّرْفَ بِثَمَانِيَةِ عَشَرَ فَدُزْتَ الْمَدِينَةَ
 عَلَى أَنْ تَجِدَ مَنْ يُعْطِيكَ عِشْرِينَ مَا وَجَدْتَهُ، وَمَا هَذَا إِلَّا فِرَارٌ. فَكَانَ أَبِي
 يَقُولُ: صَدَقْتَ وَاللَّهِ وَلَكِنَّهُ فِرَارٌ مِنْ بَاطِلٍ إِلَى حَقٍّ؛

محمد بن منکدر به پدرم / امام باقر علیه السلام می‌گفت: ای ابا جعفر - خدایت
 رحمت کند - اگر یک دینار به دست بگیری، در حالی که نرخ آن ۱۸ درهم
 است، و تمام شهر مدینه را دور بزنی که کسی آن را ۲۰ درهم بخرد،
 خریداری پیدا نمی‌کنی. بنابراین، این کار (ضمّ ضمیمه و قرار دادن یک
 دینار در مقابل صدها درهم مثلاً) جز فرار از ربا نیست! پدرم همواره در
 جواب می‌فرمود: راست می‌گویی، ولی این کار فرار از باطل به سوی حق
 است.»

سند روایت: این حدیث از نظر سند اشکالی ندارد، و معتبر است.
 دلالت روایت: از نظر دلالت نیز مشکلی در حدیث به چشم

نمی‌خورد، و روایت فوق ضمّ ضمیمه را راه حل فرار از ربای معاملاتی بیان می‌کند، به این گونه که مثلاً یک دینار و یکصد درهم را مثلاً به دو یست درهم معامله کنند.

۲- عبیدالله حلبی، که از اصحاب جلیل القدر امام صادق علیه السلام است، از آن حضرت چنین نقل می‌کند:

قَالَ: لَا بَأْسَ بِأَلْفٍ دِرْهَمٍ وَدِرْهَمٍ، بِأَلْفٍ دِينَارَيْنِ، إِذَا دَخَلَ فِيهَا دِينَارَانِ أَوْ أَقَلُّ أَوْ أَكْثَرُ فَلَا بَأْسَ^۱؛

معامله هزار و یک درهم، با هزار درهم و دو دینار، یعنی با ضمیمه دو دینار یا کمتر یا بیشتر، اشکالی ندارد.

این روایت، هم از نظر سند معتبر، و هم از جهت دلالت صریح در مطلوب است. علاوه بر این، از آن استفاده می‌شود که مقدار ضمیمه مهم نیست، کم باشد یا زیاد؛ بلکه اصل وجود آن مهم است.

از دو روایت فوق، و روایات مشابه متعدد دیگر^۲، استفاده می‌شود که ضمّ ضمیمه راه مناسبی برای فرار از ربای معاملاتی در بیع دو جنس مشابه نا هم وزن است. این گروه از روایات از نظر سند قویتر، و از جهت دلالت صریحتر از گروه اول می‌باشد.

نقد و بررسی

اشکالات مهمی، که نسبت به طایفه اول مطرح گردید، در این جا هم جاری است. زیرا:

۱. وسائل الشیعه، جلد ۱۲، ابواب الصرف، باب ۶، حدیث ۴.

۲. وسائل الشیعه، جلد ۱۲، ابواب الصرف، باب ۶، حدیث ۳۰۷ و ۳۰۸ و باب ۱۱، حدیث ۵.

اولاً: در بسیاری از مواردِ ضمّ ضمیمه و فروختن آن به قیمتهای کذایی، قصد جدّی وجود ندارد. مثلاً کسی که یک قطعه مس را به ۵۰۰ مثقال طلا به صورت ضمّ ضمیمه می‌خرد، هرگز قصد جدّی در چنان معامله‌ای ندارد؛ علاوه بر این که، چنین معامله‌ای عقلایی نیست، و عقلاً چنین انسانی را سفیه می‌شمرند.

ثانیاً: هیچ یک از مفاسد رباخواری، که در روایات آمده، با این کار از بین نمی‌رود؛ نه ظلم ناشی از آن، نه فاصله طبقاتی بین فقیر و غنی، نه فساد تجارتها و کسبها، و نه غیر آن.

وثالثاً: روایات معارض، که قبلاً به آن اشاره شد، با گروه دوم نیز در تعارض است.

نتیجه این که روایات این گروه نیز قابل عمل نیست، و باید از آن صرف نظر کنیم، یا تفسیر دیگری برای آن ارائه دهیم.

طایفه سوّم: راه چاره، دو معامله جداگانه

اگر کسی، به عنوان مثال، قصد دارد مقداری از طلای نامرغوب خود را با طلای مرغوب و ساخته شده معامله کند، ابتدا طلاهای خود را به طرف مقابل بفروشد، سپس با پول آن طلای مورد نظر را خریداری کند. این کار ممکن است به صورت دو معامله نقد، یا یک معامله نقد و یک معامله نسبه صورت پذیرد، که هر دو شکل آن در روایات آمده است:

از جمله، عبدالله بن جعفر در قرب الاسناد، از عبدالله بن الحسن، و او از جدّش علی بن جعفر، و او از برادر گرامی اش حضرت کاظم علیه السلام چنین نقل می‌کند:

«سَأَلْتُهُ عَنْ رَجُلٍ بَاعَ ثَوْبًا بِعَشْرَةِ دَرَاهِمٍ، ثُمَّ اشْتَرَاهُ بِخَمْسَةِ دَرَاهِمٍ، أَيْجَلُّ؟ قَالَ: إِذَا لَمْ يَشْتَرِطْ وَرَضِيَا فَلَا بَأْسَ».

و رواه علی بن جعفر فی کتابه، إلا انه: «قَالَ: بِعَشْرَةِ دَرَاهِمٍ إِلَى أَجَلٍ ثُمَّ اشْتَرَاهُ بِخَمْسَةِ دَرَاهِمٍ يَنْقُذُ!»

از امام هفتم علیه السلام در مورد شخصی سؤال کردم که لباسی را به ده درهم فروخت (به طور نسیه)، سپس آن را به پنج درهم خرید (به صورت نقد)، امام فرمود: اگر شرطی نکنند (و دو معامله مستقل باشد) و طرفین راضی به آن باشند، اشکالی ندارد.

سند روایت: روایات قرب الاسناد از نظر بسیاری از بزرگان قابل اعتماد نیست، ولی خصوص این روایت، با توجه به این که از کتاب علی بن جعفر نیز نقل شده، و ظاهراً این کتاب نزد صاحب وسائل موجود بوده، و او روایت را مستقیماً از آن کتاب نقل کرده، معتبر می‌باشد.

دلالت حدیث: دو روایت فوق به خوبی دلالت بر مدعا دارد. نتیجه این که از دو روایت مذکور، و روایات مشابه آن^۲، استفاده می‌شود که یکی از راههای فرار از ربا انجام دو معامله جداگانه و مستقل است، و این چاره‌جویی مناسبی به نظر می‌رسد؛ مشروط بر این که هر دو معامله مستقل و جدای از هم باشد، و شرط خاصی در کار نباشد.

بنابراین، این گروه از روایات را می‌پذیریم، و عمل بر طبق آن را مجاز می‌دانیم. زیرا هیچ یک از ایرادهای گذشته بر آن وارد نیست.

۱. وسائل الشیعه، جلد ۱۲، ابواب احکام العقود، باب ۵، حدیث ۶.

۲. وسائل الشیعه، جلد ۱۲، ابواب احکام العقود، باب ۵ حدیث ۱ و ۳، و باب ۶، حدیث ۵.

بررسی بقیة نظریه‌ها

با توجه به مباحث مشروحی که پیرامون قول مشهور مطرح شد، دلایل نظریات سه‌گانه دیگر و نقد آن نیز روشن می‌شود، و نیازی به تکرار نیست.

نتیجه نهایی

نتیجه بحث‌های گذشته این است که:

حیله‌های فرار از ربا اقسام متعددی دارد؛ بعضی از آنها جایز، و برخی دیگر نادرست می‌باشد. آن اقسام عبارتست از:

۱ - حیله‌هایی که قصد جدی در آن نیست، مثل ضمیمه کردن یک دستمال به وام، و فروش آن به چندین برابر قیمت واقعی! چنین حیله‌هایی مشروع نیست.

۲ - حیله‌هایی که عقلاً آن را سفیهانه می‌شمارند، هر چند قصد جدی هم فرضاً در آن تصوّر گردد. این قسم نیز باطل است.

۳ - حیله‌هایی که قصد جدی در آن وجود دارد، و سفهی نیز نمی‌باشد؛ اما محتوی و فلسفه حرمت ربا در آن کاملاً مشهود و موجود است. یعنی تمام زیانهای رباخواری که در روایات آمده در آن وجود دارد. مانند آنچه در گروه اول و دوم روایات قول مشهور گذشت. این قسم نیز باطل است.

۴ - مواردی که شکل عقلایی دارد، و صورت سازی نیست، مانند دو معامله مستقل که هیچ ارتباطی با هم نداشته، و هر دو جدی و عقلایی باشد، و در واقع حیله به معنای منفی آن نیست؛ بلکه نوعی

چاره‌جویی عاقلانه است. این نوع حيله جایز می‌باشد. در پایان از خداوند حکیم می‌خواهیم که ما را در راه شناخت صحیح و دقیق قوانین و احکام الهی، و سپس پاسداری و عمل به آن، موفق بدارد.

ضمناً مباحث مذکور فشرده‌ای از مباحث مشروح حيله‌های فرار از ریاست، که در کتاب «بررسی طرق فرار از ربا» به شکل مبسوط مورد بحث قرار داده‌ایم. کسانی که طالب تحقیق بیشتر در این موضوع هستند، به کتاب مزبور مراجعه کنند.

تلقیح مصنوعی، اِهکاری دیگر!

آرزوی داشتن فرزند، و علاقه به آن، از مسائل فطری است که در نهاد تمام انسانها نهفته شده است^۱.

فلسفه واقعی آن، میل به جاودانگی است، و از آن جا که انسان می داند جاودانه نخواهد ماند، و فرزندان و نوه ها و نسل خود را نوعی بقای خویش می شمرد، بدین جهت به آنها علاقمند است.

علاوه بر این، گروهی از پدران و مادران، اهداف والا و بلندی دارند، که عمرشان کفایت انجام آن اعمال را نمی کند. بدون شک فرزندان بهترین گزینه برای ادامه دادن اهداف والدین خود می باشند. ولی علی رغم این علاقه فطری، برخی از زن و شوهرها به دلایل مختلف از این نعمت محروم هستند، و بر اثر علل و عوامل گوناگون، نمی توانند به صورت طبیعی بچه دار شوند؛ و از سوی دیگر، به خاطر شرایط خاصی که دارند، آمادگی پذیرش و تربیت فرزندان بی سرپرست را نیز ندارند. اینان تنها راه دست یافتن به این نعمت الهی، و پاسخ دادن به این ندای فطری، و پرکردن این خلأ زندگی مشترک را تلقیح مصنوعی می دانند.

۱. خداوند متعال نیز این علاقه را مورد تأیید قرار داده، و در آیات ۳۸ و ۳۹ سوره آل عمران، و ۷۳ - ۷۱ سوره هود، از آن به عنوان آرزوی دو پیامبر خویش نام برده است.

بدین جهت نامه‌های فراوانی از زوجهای مذکور به دست ما می‌رسد^۱ که حکم شرعی این چاره و حیلۀ شرعی را می‌پرسند. بر این اساس لازم است به تبیین دیدگاه شرع مقدّس در این زمینه بپردازیم. لازم به ذکر است که زوجهای نابارور بر دو دسته‌اند:

- ۱- کسانی که به هیچ وجه قدرت باروری ندارند.
 - ۲- کسانی که ذاتاً قدرت باروری دارند؛ ولی با موانع و مشکلاتی رو به رو هستند، که اگر برطرف گردد قادر بر آن خواهند شد.
- برای هر دو گروه چاره‌هایی وجود دارد، که برخی مشروع و برخی غیر مشروع می‌باشد.

انواع تلقیح مصنوعی

تلقیح مصنوعی اقسام و انواع مختلفی دارد که اجمالاً به ده قسم آن اشاره می‌کنیم:

- ۱- نطفۀ زن و شوهر شرعی گرفته، و در خارج از رحم با هم مخلوط شود، سپس به رحم زوجه منتقل گردد.
- ۲- نطفۀ مرد بیگانه‌ای گرفته شده، و در رحم زن شوهرداری نهاده شود.
- ۳- نطفۀ مرد بیگانه‌ای گرفته شده، و به رحم زن بدون شوهری منتقل گردد. چه صاحب نطفه مشخص و معلوم باشد، یا فرد ناشناخته‌ای باشد.

۱. نمونه‌هایی از این پرسش و پاسخها، در جلد ۱ استفتانات جدید، سؤال ۱۵۲۷ به بعد، و جلد ۲، سؤال ۱۷۵۴ به بعد، آمده است.

۴ - نطفه زن و مرد بیگانه‌ای گرفته، و در خارج رحم ترکیب، سپس به رحم همسر همان مرد منتقل شود. به خاطر این که نطفه همسر معیوب و ناقص است، و استعداد باروری ندارد، اما استعداد پرورش نطفه دیگری را دارد.

۵ - نطفه زن و شوهری گرفته، و در خارج رحم ترکیب شود، سپس در رحم همسر دوم آن مرد کاشته شود.

۶ - نطفه زن و شوهری گرفته، و در خارج رحم ترکیب گردد، و در رحم زن بیگانه‌ای تلقیح شود.

۷ - نطفه زن و مرد بیگانه‌ای در خارج رحم با هم ترکیب گردد، سپس در رحم زن بیگانه‌ای قرار داده شود.

۸ - جنین زنی را که قادر بر حفظ آن نیست، به رحم زن دیگری که قادر بر حفظ آن است منتقل نماییم.

۹ - نطفه زن و شوهری، که ضعیف است، گرفته شود، و با نطفه دیگر، یا با داروهای شیمیایی تقویت گردد، سپس به رحم زوجه باز گردانده شود.

۱۰ - نطفه زن و شوهر در خارج رحم ترکیب، و به رحم مصنوعی منتقل شود.

اقسام دهگانه مذکور، عمده‌ترین انواع تلقیح است؛ هر چند منحصر به آن نمی‌باشد.

موضوعات اصلی مسأله

پس از پی‌بردن به اهمیّت بحث و جایگاه آن، و توجّه به اقسام دهگانه تلقیح، لازم است پیرامون سه موضوع، که موضوعات اصلی هستند، بحث کنیم:

الف) آیا تلقیح مصنوعی ذاتاً جایز است؟ یعنی بدون در نظر گرفتن لوازم و آثار و تبعات تلقیح، آیا انجام این عمل فی حدّ ذاته مجاز می‌باشد؟

ب) اگر در بخش اوّل فتوا به جواز دادیم، و طبق حکم اوّلی تلقیح را تجویز کردیم، نظر و لمس حرام، و نیز گرفتن نطفه که گاهی از اوقات راهی جز استمناء ندارد، چه حکمی دارد؟ آیا این امور، حکم اوّلی را تغییر نمی‌دهد؟

ج) در هر صورت، اگر کسی دست به تلقیح زد و فرزندی از این طریق به وجود آمد، آیا احکام فرزند طبیعی، از قبیل محرّمیّت، نکاح، ارث، حضانت، ولایت و مانند آن، بر فرزند حاصل از تلقیح مصنوعی نیز جاری می‌گردد؟

الف) حکم اوّلی صورتجای دهگانه

قبل از پرداختن به این بحث، ذکر این نکته لازم است که این مباحث به طور خاص در آیات قرآن و روایات اسلامی^۱ مطرح نشده،

۱. البته در برخی روایات، مانند احادیث باب ۳، از ابواب حدّ السحق والقیادة، از کتاب وسائل الشیعه، جلد هیجدهم، به بعضی از اقسام و احکام تلقیح، اشاراتی به چشم می‌خورد.

چون محلّ ابتلا نبوده، بلکه از مسائل جدید و مستحدثه محسوب می‌شود.

بنابراین، باید با استفاده از اطلاقات، عمومات، ضوابط و قواعد کلی، اصول لفظیه و عملیه معروف، این بحث را تعقیب نماییم.

اما حکم صورت اوّل؛ یعنی جایی که زن به صورت طبیعی (از طریق آمیزش) بارور نمی‌شود، در این جا نطفه او و شوهرش گرفته، و در خارج رحم با هم ترکیب شده، سپس با وسایل مخصوص به رحم زن منتقل می‌شود. این نوع تلقیح ذاتاً اشکالی ندارد. بدین معنا که اگر شوهر خود متخصص دانش تلقیح باشد، و تمام این مراحل را بدون دخالت دیگران انجام دهد، و نطفه‌ها نیز به صورت مشروع تهیه گردد، چنین تلقیحی جایز است.

اما اگر تلقیح کننده همسر شرعی آن زن نباشد، هر چند تلقیح در این صورت ذاتاً اشکالی ندارد؛ ولی به خاطر نگاه و لمس حرام جز در موارد ضرورت جایز نمی‌باشد (مثلاً در مواردی که نداشتن فرزند، مشکل بزرگی در زندگی آنها ایجاد کند). و در حالت عادی باید از آن اجتناب گردد. شرح این مطلب در مباحث آینده، به خواست خداوند، خواهد آمد.

اما در صورت دوّم و سوّم؛ یعنی جایی که نطفه مرد بیگانه‌ای گرفته، و در رحم زن شوهردار یا بدون شوهر کاشته شود؛ چه صاحب نطفه مشخص و معلوم باشد، یا نامشخص و مجهول. مشهور فقهای معاصرین معتقدند این نوع از تلقیح حرام و غیرمشروع است، ولیکن عده قلیلی آن را تجویز نموده‌اند، و به عقیده ما حق با مشهور است.

دلیل معتقدین به جواز

مهمترین دلیل جواز این است که بر چنین تلقیحی عنوان زنا صدق نمی‌کند؛ زیرا ظاهر روایاتی که در باب حدود وارد شده (با نهایت معذرت) زنا را چنین تعریف می‌کند:

«ادخال آلت تناسلی جنس مذکر، در آلت تناسلی جنس مؤنث».

به دو نمونه از این روایات توجه کنید:

۱- «حلبی» از اصحاب معروف امام صادق علیه السلام، از آن حضرت چنین

نقل می‌کند:

«حَدُّ الرَّجْمِ أَنْ يَشْهَدَ أَرْبَعُ رَأْوَةٍ يُدْخِلُ وَيُخْرِجُ^۱؛

حدّ رجم زمانی ثابت می‌شود که چهار شاهد عادل شهادت دهند که

زانی و زانیه را در حین ارتکاب آن عمل خاص، با چشمان خود دیده‌اند».

۲- ابو بصیر، یکی دیگر از اصحاب مشهور امام ششم علیه السلام، از آن

حضرت چنین نقل می‌کند:

«لَا يُرْجَمُ الرَّجُلُ وَالْمَرْأَةُ حَتَّى يَشْهَدَ عَلَيْهِمَا أَرْبَعَةُ شُهَدَاءَ عَلَى الْجِمَاعِ وَالْإِيلَاجِ وَالْإِدْخَالِ كَالْمِيلِ فِي الْمَكْحَلَةِ^۲»

این روایت نیز مضمون روایت بالا را با شرح بیشتری دارد.

نتیجه این که معیار زنا، آمیزش جنسی است، و ریختن نطفه در

آن شرط نیست.

بنابراین، اگر نطفه بدون آمیزش جنسی منتقل شود زنا تحقق

نیافته، و احکام آن را نخواهد داشت، و در این صورت دلیلی بر حرمت

چنین تلقیحی نداریم.

۱. وسائل الشیعه، جلد ۱۸، ابواب حد الزنا، باب ۱۲، حدیث ۱.

۲. وسائل الشیعه، جلد ۱۸، ابواب حد الزنا، باب ۱۲، حدیث ۴.

نقد و بررسی

از روایات متعددی استفاده می‌شود که زنا به خاطر این که مقدمه انتقال نطفه است، حرام و مورد تنقیر و نهی شارع مقدس می‌باشد؛ هر چند به طور مطلق (حتی در صورتی که انتقال نطفه‌ای در کار نباشد) تحریم شده است.

به این روایات توجه کنید:

۱ - محمد بن سنان، که معمولاً فلسفه احکام را می‌پرسد، با امام رضا علیه السلام پیرامون فلسفه برخی از احکام مکاتبه می‌کند. آن حضرت فلسفه حرمت زنا را چنین شرح می‌دهد:

«حَرَّمَ الزَّناَ لِما فِيهِ مِنَ الْفَسادِ مِنْ قَتْلِ الْاَنْفُسِ وَ ذِهابِ الْاَنْسابِ وَ تَرْكِ التَّرْبِيَةِ لِلْاَطْفالِ وَ فسادِ الْمَوارِثِ وَ ما أَشَبَهَ ذَلِكَ مِنْ وَجُوهِ الْفَسادِ^۱؛

خداوند متعال زنا را به خاطر پیامدهای فسادانگیز آن حرام کرده، از جمله این پیامدها: قتل نفس، برهم خوردن نسب انسانها، رها شدن تربیت فرزندان، برهم خوردن ارث و میراث، و مفاسد دیگری از این قبیل است.»
توجه: رابطه زنا با کشتن انسانها به دو صورت قابل تصور است:

نخست این که انسانهای فاسق و گناهکار برای تصاحب زن بدکاره‌ای به جان هم بیفتند، و این نزاع و درگیری منتهی به کشتن بعضی از آنها شود.

دیگر این که، زانی و زانیه پس از ارتکاب این گناه بزرگ، هنگامی که با حمل ناخواسته‌ای مواجه می‌شوند، جنین حاصل از زنا را به قتل برسانند.

۱. علل الشرایع، صفحه ۴۷۹، باب ۲۳۰، حدیث ۱.

به هر حال، مفاسدی که در روایت مذکور به آن اشاره شد در صورتی تحقق می‌یابد که نطفه‌ای منتقل گردد. در غیر این صورت، نه قتل رخ می‌دهد (طبق احتمال دوم) و نه نسب‌ها به هم می‌خورد، و نه تربیت بچه‌ها دچار مشکل می‌گردد، و نه لطمه‌ای به ارث وارد می‌شود.

۲- اسحاق بن عمار از امام صادق علیه السلام می‌پرسد:

«الزَّنا شَرٌّ أَمْ شُرْبُ الْخَمْرِ؟ وَكَيْفَ صَارَ فِي الْخَمْرِ ثَمَانِينَ وَفِي الزَّنا مِائَةً؟ فَقَالَ: يَا إِسْحاقُ! الْحَدُّ وَاحِدٌ وَلَكِنْ زَيْدٌ هَذَا لِتَضْيِيعِهِ النُّطْفَةَ وَلَوْضَعِهِ إِيَّاهَا فِي غَيْرِ الْمَوْضِعِ الَّذِي أَمَرَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِهِ؛

آیا زنا بدتر است، یا شراب؟ (اگر شراب بدتر است) چرا حد شرب خمر هشتاد تازیانه است، ولی در زنا یکصد شلاق زده می‌شود؟ امام فرمود: حد در هر دو یکسان است، و بیست ضربه اضافه در حد زنا به خاطر این است که نطفه تضييع گردیده، و در جایی که خداوند دستور داده، نهاده نشده است».

و از آن جا که تلقیح حرام نیز تضييع نطفه محسوب می‌شود، و در جایی که خدا دستور داده قرار نمی‌گیرد، آن هم از جهت حرمت همانند زنا می‌باشد.

روایات دیگری^۲ نیز به همین مضامین وجود دارد، که جهت رعایت اختصار بحث از ذکر آنها خودداری شد.

۱. وسائل الشیعه، جلد ۱۸، ابواب حد الزنا، باب ۱۳، حدیث ۱.

۲. وسائل الشیعه، جلد ۱۴، ابواب النکاح المحرم، باب ۴، حدیث ۱۰۱ و مستدرک

الوسائل، جلد ۱۴، ابواب النکاح المحرم، باب ۴، حدیث ۱ و ۵.

نتیجه این که روایات متعددی، که به حدّ تضافر می‌رسد، حکم زنا را مترتب بر صرف آمیزش جنسی نکرده، بلکه انتقال نطفه را معیار و ملاک اصلی حرمت دانسته است، و از این روایات استفاده می‌شود که انتقال نطفه، هر چند بدون آمیزش باشد، حرام است.

علاوه بر این، اگر در روایتی حکمی بر عنوان خاصّ و لفظ مخصوصی معلق گردد، درمی‌یابیم که آن عنوان و لفظ خصوصیتی دارد، و مدار آن حکم محسوب می‌شود. حکم حرمت در برخی از روایات گذشته، بر عنوان «انتقال غیر مشروع نطفه» معلق شده، و عنوان مذکور شامل تلقیح غیر مجاز نیز می‌گردد، و اختصاص به آمیزش نامشروع ندارد.

خلاصه این که از روایات گذشته دو مطلب به دست می‌آید:

الف) انزال هر چند در تعریف زنا شرط نشده، بدین جهت نمی‌توان تلقیح را نوعی زنا شمرد، و تمام احکام زنا را بر آن مترتب ساخت، ولی می‌توان از روایات استفاده کرد که یکی از علل حرمت زنا انتقال نطفه است، که در تلقیح مصنوعی از بیگانه وجود دارد.

ب) عنوان «انتقال نطفه»، که در برخی روایات به طور مطلق آمده، شامل آمیزش مشروع و نامشروع و تلقیح و مانند آن می‌شود.

بنابراین، دلیل معتقدین به جواز تلقیح نطفهٔ مرد بیگانه به زن اجنبیهٔ مردود است.

دلیل قول مشهور

علاوه بر آنچه در پاسخ دلیل معتقدین به جواز گفته شد، می‌توان

دو دلیل دیگر بر عدم جواز تلقیح نطفهٔ اجنبی در رحم اجنبیه اقامه کرد.

۱ - تناسب حکم و موضوع: اگر هیچ دلیلی جز تناسب حکم و موضوع نبود، امکان داشت طبق آن فتوا به حرمت چنان تلقیحی داد، زیرا «عرف» از ادلهٔ حرمت زنا استفاده می‌کند که انتقال نطفه یکی از علل عمدهٔ حرمت زنا، بلکه مهمترین علت آن است، و آمیزش جنسی مقدمهٔ آن محسوب می‌شود. البته این سخن بدان معنا نیست که زنا حرمت مستقل و نفسی ندارد، بلکه بدین معنا است که این عمل شنیع از آن جا که مقدمهٔ حرام مستقل دیگری است، آن نیز مستقلاً حرام می‌باشد، همان‌گونه که ساختن شراب حرام مستقل نفسی است، و در روایت معروف نبوی^۱ یکی از ده گروهی که لعن شده‌اند سازندگان شرابند، هر چند ساختن شراب مقدمهٔ نوشیدن آن است.

خلاصه این که تناسب حکم و موضوع اقتضا می‌کند هر نوع انتقال نطفه‌ای که از غیر طرق مشروع انجام شود را حرام بدانیم؛ هر چند آمیزشی صورت نگیرد، و هر عرفی این را می‌فهمد.

۲ - حرمت مقتضای اصل است: بر فرض که هیچ دلیلی بر حرمت تلقیح مذکور نداشته باشیم، مقتضای اصل چیست؟
آیا اصل در این جا، حکم به اباحه و جواز می‌کند، یا نتیجهٔ آن حرمت است؟

۱. وسائل الشیعه، جلد ۱۲، ابواب ما یکتسب به، باب ۵۵، حدیث ۴ و ۵.

بررسی مسائل مختلف نکاح، و احکام متفاوت آن، ما را به سوی احتیاط و حکم به حرمت سوق می‌دهد. به دو روایت که نشانگر این مطلب است توجه فرمایید:

۱- شعیب بن حداد می‌گوید: خدمت امام صادق علیه السلام عرض کردم: «رَجُلٌ مِنْ مَوَالِكَ يَفْرُوكَ السَّلَامَ وَقَدْ أَرَادَ أَنْ يَتَزَوَّجَ امْرَأَةً وَقَدْ وَاَفَّقْتَهُ وَأَعْجَبَهُ بَعْضُ شَأْنِهَا، وَقَدْ كَانَ لَهَا زَوْجٌ فَطَلَّقَهَا عَلَى غَيْرِ الشُّنَّةِ، وَقَدْ كَرِهَ أَنْ يُقَدِّمَ عَلَى تَزْوِيجِهَا حَتَّى يَسْتَأْمَرَكَ فَتَكُونِ أَنْتَ تَأْمُرُهُ، فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: هُوَ الْفَرْجُ، وَأَمْرُ الْفَرْجِ شَدِيدٌ، وَمِنْهُ يَكُونُ الْوَلَدُ! وَنَحْنُ نَحْتَاطُ فَلَا يَتَزَوَّجُهَا»^۱.

خلاصه روایت این است که در مسأله ازدواج، که منشأ پیدایش فرزندان است، باید احتیاط کرد، و مقتضای احتیاط، فتوا به عدم جواز تلقیح در محلّ بحث است.

۲- علا بن سیابه از امام صادق علیه السلام چنین می‌پرسد: «عَنْ امْرَأَةٍ وَكَلَّتْ رَجُلًا بِأَنْ يُزَوِّجَهَا مِنْ رَجُلٍ - إِلَى أَنْ قَالَ - فَقَالَ عليه السلام: إِنَّ النِّكَاحَ آخَرُ وَآخَرُ أَنْ يُحْتَاطَ فِيهِ وَهُوَ فَرْجٌ وَمِنْهُ يَكُونُ الْوَلَدُ»^۲. این نیز هم مضمون روایت فوق است.

خلاصه این که، روایات، احتیاط در مسائل مربوط به نکاح را لازم می‌شمرد. بنابراین احتیاط اقتضا می‌کند تلقیح را به روش مذکور مجاز نشمریم.

علاوه بر این ادله، در اسلام راهی برای تولّد فرزند مشروع جز نکاح

۱. وسائل الشیعه، جلد ۱۴، ابواب مقدمات النکاح، باب ۱۵۷، حدیث ۱.

۲. وسائل الشیعه، جلد ۱۴، ابواب مقدمات النکاح، باب ۱۵۷، حدیث ۳.

نمی‌شناسیم، و این گونه تلقیح‌ها ارتباطی با نکاح ندارد، و اگر فرزند «شبهه» هم حلال است، چون به گمان نکاح صورت گرفته است. نتیجه این که تلقیح نطفهٔ اجنبی در رحم زن اجنبی جایز نمی‌باشد.

وامّا صورت چهارم، یعنی نطفهٔ زن و مرد بیگانه‌ای را در خارج رحم ترکیب کنند، سپس آن را به رحم همسر آن مرد تلقیح نمایند. حکم این نوع تلقیح، از آنچه در صورت دوم و سوم گفته شد، روشن می‌گردد، زیرا ولادت باید از عقد شرعی نشأت بگیرد، و این نوع تلقیح غیر مشروع است.

توضیح این که: فقها نکاح را از عبادات می‌شمردند، منظورشان از این تعبیر چیست؟ عبادت بر دو قسم است:

۱- عبادت به معنای خاص، که بدون قصد قربت صحیح نیست، مانند نماز و روزه و حج و مانند آن.

۲- عبادت به معنای عام، که صحت آن مشروط به قصد قربت نیست؛ بلکه دست یافتن به ثواب آن مشروط به قصد قربت است؛ مانند زکات و امثال آن.

در مورد نکاح هیچ یک از دو معنای فوق نمی‌تواند منظور فقها باشد. امّا معنای اول، که روشن است، و امّا معنای دوم اختصاص به نکاح ندارد، بلکه در تمام معاملات نیز صادق است، بنابراین منظور فقها چیز دیگری است.

بعضی گفته‌اند: منظور این است که نکاح همچون عبادات توقیفی

است، و هر فرع آن نیاز به نصّ و دلیل خاص دارد، و نمی‌توان با بنای عقلا آن را اصلاح و تصحیح کرد؛ ولهذا نکاح معاطاتی صحیح نیست. در حالی که در اغلب معاملات معاطات وجود دارد. بنابراین باید در نکاح احتیاط کرد، و در مواردی که دلیل روشنی در دست نیست، عصای احتیاط را کنار نگذاشت. ومحلّ کلام از این موارد است.

اما صورت پنجم و ششم، یعنی ترکیب نطفه زن و شوهر در خارج از رحم، سپس تلقیح آن در رحم همسر دیگر آن مرد، یا زنی بیگانه. تلقیح در این دو صورت اشکالی ندارد؛ چون فرزندی حاصل، از عقد صحیح و نکاح مشروع نشأت گرفته است. زیرا در صورتی که نطفه ترکیب شده در رحم زن بیگانه‌ای نهاده شود، رحم آن زن بیگانه فقط حکم یک ظرف را برای پرورش نطفه دارد، و چیزی از نطفه او در آن دخالت ندارد. بنابراین رحم این زن همانند رحم مصنوعی آزمایشگاهی است، که امروزه آن را مادر جانشین می‌گویند، و در حقیقت پدر و مادر اصلی بچه، آن زن و شوهر صاحب نطفه هستند، و این خانم در حکم مادر رضاعی اوست.

سؤال: اگر نطفه زن و شوهری در زمان حیات آنها گرفته شده، و در دستگاههای مخصوص نگهداری شود، آیا می‌توان پس از مرگ آنها، یا یکی از آن دو؛ نطفه‌ها را با هم ترکیب نمود، و در رحم زوجه دیگر آن مرد، یا زن اجنبیه، یا رحم مصنوعی قرار داد؟

یا اگر نطفه زن و شوهری گرفته شود، آیا پس از طلاق آنها می‌توان چنین کاری را انجام داد؟

همچنین اگر نطفه زن و مرد بیگانه‌ای را بگیرند، سپس آن دو با هم ازدواج کنند، ترکیب و تلقیح آن دو چه حکمی دارد؟

پاسخ: پاسخ سؤالات سه‌گانه فوق متوقف بر این است که روشن شود معیار در حلیت و حرمت چه زمانی است؟ آیا معیار مشروعیت تلقیح، زمان گرفتن نطفه است، یا زمان تلقیح و ترکیب؟

ظاهر روایاتی که ریختن نطفه مرد در رحم زن بیگانه را تحریم می‌کند، این است که معیار زمان ترکیب و تلقیح است، نه هنگام اخذ نطفه. بنابراین ترکیب و تلقیح نطفه پس از پایان یافتن زوجیت جایز نیست؛ هر چند در زمان زوجیت گرفته شده باشد. با توجه به این مطلب، فرض اول و دوم مشروع نیست، و تنها فرض سوم مجاز می‌باشد.

اما صورت هفتم، یعنی ترکیب نطفه مرد و زن بیگانه، و تلقیح آن در رحم زن بیگانه دیگر. حکم این صورت از آنچه در صورت دوم و سوم گذشت روشن شد، که جایز نمی‌باشد.

وبالاخره صورت هشتم و نهم و دهم، یعنی انتقال جنین از رحمی به رحم دیگر، و تقویت نطفه زن و شوهری به وسیله نطفه شخص دیگر، یا داروهای شیمیایی، و سپس تلقیح آن در رحم زوجه، و ترکیب نطفه زن و شوهر در خارج رحم و تلقیح آن به رحم مصنوعی. تمام این صورتهای سه‌گانه ذاتاً جایز است، زیرا نطفه به صورت حلال منعقد شده، و در حال تلقیح زوجیت حاصل بوده، و اگر شک هم کنیم، اصل اباحه است.

خلاصهٔ مباحث گذشته این شد که: انواع دهگانهٔ تلقیح را می‌توان به سه نوع بازگرداند:

۱ - تلقیح نطفهٔ زوج در رحم همسرش، این قسم تلقیح، همان‌گونه که گذشت مجاز است.

۲ - ترکیب نطفهٔ زن و شوهر، و قرار دادن آن در رحم مصنوعی یا اجنبیه، این هم جایز است.

۳ - ترکیب نطفهٔ مرد و زن اجنبی، سپس قراردادن آن در رحم مصنوعی، یا اجنبیه، این نوع تلقیح حرام است.

ب) حکم تلقیح به حسب عوارض آن

بحث گذشته پیرامون اصل تلقیح، با قطع نظر از عوارض و مسائل جنبی آن بود. در این مبحث عوارض جانبی تلقیح را به بحث می‌نشینیم، زیرا در مواردی که فتوا به جواز تلقیح داده می‌شود - که شرح آن گذشت - این کار غالباً مستلزم اموری است که از دیدگاه شرع حرام شمرده شده است؛ نظیر لمس و نگاه حرام، و گاه استمناء برای در اختیار گذاشتن نطفه جهت تلقیح. آیا تلقیح با توجه به این عوارض حرام، مجاز است؟ یا تنها در صورتی جایز خواهد بود که مستلزم این امور نباشد؛ مثل این که تلقیح‌کننده با زنی که می‌خواهد نطفه را به وی تلقیح کند رابطهٔ زوجیت داشته باشد؟

در پاسخ می‌گوییم: با توجه به عوارض غیر مجاز مذکور، تلقیح جز در موارد ضرورت جایز نیست، و در صورتی که ضرورتی وجود نداشته باشد، باید از آن صرف‌نظر کرد.

موارد ضرورت

مصادیق مختلفی را می‌توان برای ضرورت بر شمرد. از جمله:

۱ - زوجه مبتلا به نوعی بیماری جسمی است، که حاملگی تنها راه درمان آن می‌باشد، یا بدون حاملگی بهبودی آن سخت و مشکل است. چنین ضرورتی عوارض مذکور را مباح نموده، و راه را برای تلقیح هموار می‌سازد.

۲ - زوجه دارای بیماری روحی شدیدی است، که اگر حامله و سپس بچه‌دار نشود، مشکل او بر طرف نمی‌گردد.

۳ - زوجه از ناراحتی جسمی یا روحی رنج نمی‌برد، و جسم و روحش سالم است، ولی اگر بچه‌دار نشود، زندگی مشترکش مواجه با مشکل مهمی می‌شود، یا از هم می‌پاشد، و در صورت طلاق، با توجه به این که به صورت طبیعی باردار نمی‌شود، شانس ازدواج مجدد او ضعیف است. در چنین صورتی نیز تلقیح جایز می‌باشد، و ضرورت مذکور محذورات مزبور را مجاز می‌شمرد.

۴ - ضرورتی از سوی زوجه وجود ندارد، بلکه از ناحیه شوهر احساس ضرورت می‌شود. مثل این که زندگی بدون بچه برای زوج بسیار سخت و طاقت‌فرسا است، و بیم آن می‌رود که اگر به همین شکل ادامه یابد، زوج بیمار یا دچار افسردگی شدید شود. همچنین ضرورت‌های مشابه دیگر.

ضرورت حاصل برای شوهر اجازه تلقیح به زن را می‌دهد، همان‌گونه که ضرورت حاصل برای طفل شیرخوار، اجازه افطار روزه را به مادر می‌دهد. یا ضرورت تشنگی حیوان، در جایی که آب کمیاب

است، به صاحب حیوان اجازه تیمّم می‌دهد.

۵ - ایجاد محرمیت، که موضوع اصلی این مباحث است، نیز می‌تواند به عنوان ضرورت مجوّز این کار گردد. البتّه در مواردی که واقعاً نیاز به آن باشد.

۶ - زوج و زوجه هیچ ضرورتی برای انجام این کار ندارند، ولی جامعه نیاز به تکثیر نسل مسلمانان دارد. مثل این که مسلمانان یک منطقه، یا کشوری در اقلیت هستند، و عدّه زیادی از زنان آنها عقیم و نازا می‌باشند. در این جا ضرورت حاصل برای جامعه اسلامی، تلقیح را تجویز می‌کند؛ هر چند مستلزم نگاه و لمس حرام، یا مانند آن باشد. نتیجه این که تلقیح، با توجّه به عوارض سه گانه آن، تنها در موارد ضرورت جایز است.

یادآوری

۱ - تلقیح کننده همجنس مقدّم است

در صورتی که بخواهند نطفه‌ای را به رحم زنی تلقیح کنند، و پزشکِ متخصصِ همجنس، و غیر همجنس، هر دو در دسترس باشد، پزشک همجنس مقدّم است؛ هر چند نگاه و لمس عورت بر هر دو حرام است.

دلیل این مطلب روایاتی است که در مبحث شهادات وارد شده، مبنی بر این که تحقیق از پرده بکارت زنی که مورد اتهام قرار گرفته، برای زنان جایز است، و بر مردان حرام، هر چند در حرمت نگاه به عورت فرقی بین زن و مرد نیست.

به دو نمونه از این روایات توجه کنید:

الف) ابراهیم حارقی می‌گوید: جمله زیر را از امام صادق (ع) شنیدم:

«تَجُوزُ شَهَادَةُ النِّسَاءِ فِيمَا لَا يَسْتَطِيعُ الرِّجَالُ أَنْ يُنْظَرُوا إِلَيْهِ وَيَشْهَدُوا عَلَيْهِ...»^۱

«شهادت زنان در مواردی که مردان شرعاً حق نگاه کردن ندارند، جایز

است».

ب) عبدالله بن بکیر از امام صادق (ع) چنین نقل می‌کند:

«تَجُوزُ شَهَادَةُ النِّسَاءِ فِي الْعُدْرَةِ وَكُلِّ عَيْبٍ لَا يَرَاهُ الرَّجُلُ»^۲؛

شهادت زنان در مورد بکارت و هر عیبی که مردان مجاز به دیدن آن

نیستند، پذیرفته می‌شود».

۲- در تلقیح حرام تفاوتی بین صورتهای زیر نیست

همان‌گونه که در مباحث سابق گذشت، تلقیح نطفه مرد بیگانه به

زن بیگانه حرام است؛ چه آن زن مجرد و بی‌شوهر باشد، یا شوهر

داشته باشد. همان‌گونه که رضایت و عدم رضایت شوهر تأثیری در

حکم مسأله نداشته، و در هر دو صورت حرام است. هر چند در صورت

عدم رضایت شوهر، حرمت آن شدیدتر است.

البته اگر زن پذیرای تلقیح، باکره باشد، و راضی به تلقیح نبوده، و

۱. وسائل الشیعه، جلد ۱۸، ابواب الشهادات، باب ۲۴، حدیث ۵. حدیث ۴ و ۷ و ۱۰ و ۱۲ و ۲۴

همان باب نیز به همین مضمون است.

۲. وسائل الشیعه، جلد ۱۸، ابواب الشهادات، باب ۲۴، حدیث ۹.

بر اثر تلقیح بکارتش را از دست بدهد، باید مهرالمثل او را بپردازند؛ اما اگر شوهردار باشد مهری به وی تعلق نمی‌گیرد.

ج) احکام فرزند حاصل از تلقیح

می‌دانیم هر فرزندی احکامی از قبیل محرمیت، ارث، نفقه، کفالت، حضانت، ولایت و مانند آن دارد. آیا فرزند حاصل از تلقیح نیز احکام فرزند طبیعی را دارد؟

در پاسخ این سؤال باید به این نکته توجه کرد که برای تمام اقسام تلقیح حکم واحد و یکنواختی وجود ندارد، بلکه حکم آنها متفاوت است. به این ترتیب:

۱ - هرگاه نطفه زن و شوهری با هم ترکیب شود، سپس در رحم خود زن، یا زن بیگانه‌ای، یا در رحم مصنوعی پرورش یابد، در این صورت فرزند حاصل از این راه، تمام احکام فرزند طبیعی را دارد.
سؤال: احکام فرزند طبیعی متوقف بر تحقق مفهوم «ولد» و فرزند، و صدق این عنوان است. آیا به چنان فرزندی، ولد و فرزند صدق می‌کند؟

پاسخ: «ولد» کسی است که از نطفه زن و شوهری به وجود آید؛ چه به صورت طبیعی متولد شود، یا غیر طبیعی. و فرزند حاصل از تلقیح نیز از نطفه زن و شوهری به وجود آمده است، بنابراین ولد بر او صدق می‌کند، و احکام اولاد در مورد وی جاری می‌گردد. همان‌گونه که عموماً احکام شامل آن می‌شود. مثلاً در آیه شریفه:

﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ﴾^۱؛

«خداوند دربارهٔ فرزندان/تتان به شما سفارش می‌کند که سهم (میراث) پسر، به اندازهٔ سهم دو دختر باشد».

کلمات «اولاد»، «پسر» و «دختر» شامل فرزند حاصل از تلقیح نیز می‌گردد، همان‌گونه که بر صاحب نطفه، «پدر» و بر صاحب تخمک «مادر» و بر «فرزندان» صاحب نطفه و تخمک «برادر» و «خواهر» نیز صادق است. نتیجه این که تمام احکام فرزند، بر این نوع فرزند حاصل از تلقیح جاری می‌شود.

۲- هرگاه تلقیح به شکل غیر شرعی و حرام صورت گیرد، مثل این که نطفهٔ مرد بیگانه‌ای را در رحم زن بیگانه‌ای تلقیح نمایند، یا نطفهٔ زن و مرد بیگانه‌ای را با هم ترکیب و سپس در رحم همسر آن مرد، یا زن بیگانه، یا رحم مصنوعی قرار دهند، در این جا باید رابطهٔ فرزند حاصل از تلقیح را با صاحبان نطفه و زن پذیرای تلقیح و شوهر او بررسی کنیم.

اما نسبت به شوهر زن پذیرای تلقیح، محرم است و شبیه ربیبهٔ رضاعی همسر اوست بیگانه است.

و اما خود این زن، در حکم مادر رضاعی او محسوب می‌شود، و به او محرم خواهد بود.

و نسبت به مرد و زن صاحب نطفه، حکم فرزند نامشروع را دارد؛ زیرا تلقیح نامشروع در حکم آمیزش نامشروع است. ولیکن آیا تمام

احکام فرزند نامشروع بر چنین فرزندی جاری می‌شود؟
قبل از پاسخ به این سؤال لازم است اشاره‌ای، هر چند گذرا، به
احکام فرزندان نامشروع داشته باشیم:

منظور از آن، فرزندی است که نطفه‌اش بر اساس شرع مقدّس
اسلام منعقد نشده باشد، بر چنین فرزندی احکام فرزند مشروع جاری
نمی‌شود. یعنی نه او از پدر و مادر خود ارث می‌برد، و نه پدر و مادرش
از وی ارث می‌برند، و این مطلب در بین علمای ما اجماعی است.
فقیه فرزانه علامه شیخ محمد حسن نجفی رحمته الله در کتاب گرانسنگ
جواهر الکلام در این رابطه می‌فرماید:

«واما ولد الزنا من الطرفين فلا نسب له بأبيه شرعاً، لأن الولد
للفراش وللعاهر الحجر وحينئذ لا يرثه أي الزاني كالعكس، بلا خلاف
أجده فيه بل الإجماع بقسميه عليه... وحينئذ فلا ترثه التي ولدته ولا
أحد من أنسابهما ولا يرثهم هو، بلا خلاف معتد به أجده في شيء من
ذلك... نعم عن الصدوق وأبي الصلاح وابن علي أنه يرث أمه ومن
يتقرب بها ويرثونه على حسب حال ابن الملاعة»^۱.

خلاصه کلام ایشان این است: نه فرزند نامشروع از پدر و مادر و
اقوامش ارث می‌برد، و نه آنها از او. سپس نسبت به این مسأله ادّعی
اجماع نموده، و تنها افراد انگشت شماری را به عنوان مخالف ذکر
می‌کند.

نکته: ظاهر جمله «لا نسب له» در کلام مذکور مطلق است، و

معنای آن در صورت اطلاق این است که هیچ نسبتی بین فرزند نامشروع و پدر و مادرش نیست، و لازمه این سخن آن است که اگر ولد الزنا پسر باشد بتواند با مادر، و اگر دختر باشد بتواند با پدرش ازدواج کند! در حالی که هیچ کس چنین سخنی نمی‌گوید.

بنابراین، آنچه از مذاق شارع مقدّس استفاده می‌شود، و مقتضای تناسب بین حکم و موضوع نیز می‌باشد، این است که حکم ارث را از احکام نکاح جدا کنیم؛ یعنی بگوییم:

«احکام مربوط به ارث فقط در مورد فرزند مشروع جاری می‌شود، ولی احکام نکاح بر محور فرزند طبیعی دور می‌زند؛ هر چند نامشروع باشد».

نتیجه این که احکام ارث در حق فرزند نامشروع جاری نمی‌گردد، و احکام دیگر از جمله نکاح جاری می‌شود.

وامّا نفقه، شک نیست که بر پدر واجب است، چون عنوان پدر بر صاحب نطفه صدق می‌کند؛ چه این که نطفه از طریق مشروع منعقد شده باشد، یا نه. به تعبیر دیگر، نفقه مترتب بر ولادت شرعی نیست؛ بلکه متوقف بر ولادت عرفی و طبیعی است، و این ملاک در فرزند نامشروع نیز موجود است.

نتیجه این که تفاوت چنین فرزندی با فرزند مشروع فقط در ارث است، و در بقیه احکام یکسان هستند.

پس از روشن شدن احکام اجمالی فرزند نامشروع، به اصل بحث باز می‌گردیم، و احکام مربوط به فرزند حاصل از تلقیح غیر مجاز را پی می‌گیریم:

معاصرین در این مورد نظریّات متفاوتی دارند. مرحوم آیة الله العظمی خویی رحمه الله در برخی از رساله‌های فارسی خویش فتوا داده‌اند که چنین فرزندی هیچ تفاوتی با فرزند مشروع طبیعی ندارد، و تمام احکام فرزند در مورد او جاری می‌گردد؛ حتی قانون ارث!

ولی برخی از فقهای معاصر بر عکس ایشان فتوا داده، و معتقدند چنین فرزندی در حکم فرزند نامشروع است؛ زیرا هر چند تلقیح مزبور مصداق زنا نمی‌باشد، ولی قوام و معیار آن، یعنی عدم ازدواج شرعی، در تلقیح مزبور موجود است، و آنچه مولود نکاح مشروع نباشد، احکام نامشروع را دارد.

بنابراین فرزند ناشی از تلقیح غیر مجاز نه از کسی ارث می‌برد، و نه اقوامش از او ارث می‌برند. البتّه فرزندان و اقوام آینده وی، از او ارث می‌برند، ولی بقیّه احکام فرزند مشروع را دارد.

اگر گفته شود: حدیث «الْوَلَدُ لِلْفَرَّاشِ، وَلِلْغَايِرِ الْحَجَرِ»^۱ اقتضا می‌کند که چنین فرزندی متعلّق به آن مادر و شوهرش باشد، بنابراین اگر شخصی با زن شوهرداری نعوذ بالله زنا کند و فرزندی به دنیا بیاید، آن فرزند متعلّق به آن زن و شوهر شرعی است و ارتباطی به آن فاسق ندارد.

در پاسخ می‌گوییم: حدیث مذکور مربوط به موارد شک است که نمی‌دانیم آیا متعلّق به زن و شوهر است، یا فرد بیگانه‌ای؟ وبه یقین شامل صورت علم و یقین به انتساب آن فرزند به بیگانه نمی‌گردد.

بدین جهت فقهای ما، رضوان الله علیهم اجمعین، برای الحاق ولد مدّت زمان خاصی را شرط کرده، و معتقدند مدّت حمل از اقلّ مدّت حاملگی کمتر و از اکثر مدّت آن بیشتر نباشد؛ یعنی اگر از زمان آخرین آمیزش شوهر با همسرش کمتر از شش ماه گذشته، یا بیشتر از دوازده ماه طی شده باشد، و فرزندی به وجود آید، چنان فرزندی ملحق به فراش نیست (دقّت کنید).

نتیجه این که در باب تلقیح نمی‌توانیم به قاعده مذکور استدلال کنیم؛ زیرا یقیناً می‌دانیم فرزند حاصل، متعلّق به شوهر اصلی نیست، بنابراین فرزند تلقیح غیر مجاز، ملحق به فراش نمی‌شود.

سؤال: از مباحث گذشته نتیجه گرفتیم که فرزند تلقیح غیر مجاز، حکم فرزند مشروع را ندارد، و اماره فراش در مورد او جاری نمی‌شود. سؤالی که این نتیجه‌گیری ایجاد می‌کند، این است که:

آیا چنین فرزندی ملحق به فرزند نامشروع است؟

پاسخ: در این مسأله سه نظریه وجود دارد:

۱ - ملحق به ولد الزنا نیست، بلکه تمام احکام فرزند طبیعی و مشروع را دارد! مرحوم آیه الله العظمی خویی و جمعی از شاگردانش این نظریه را برگزیده‌اند.

۲ - با توجه به ابهامی که در مسأله وجود دارد، و نمی‌توان یک طرف آن را به صورت قطعی انتخاب کرد، بهترین راه احتیاط است؛ یعنی صاحبان نطفه با او همانند یک محرم برخورد نکنند، و در عین حال از ازدواج با وی چشم‌پوشند، و در مورد مال الارث مصالحه‌ای صورت پذیرد. امام راحل رحمته الله این قول را پذیرفته است.

۳ - تمام احکام فرزند نامشروع را داشته، و هیچ تفاوتی با آن ندارد. این نظر صحیح‌تر به نظر می‌رسد، و دو دلیل می‌توان برای آن اقامه نمود:

الف) شارع مقدّس احکام ولد را متوقّف بر ازدواج مشروع و صحیح نموده، که دلالت التزامیه آن نفی احکام ولد در هر موردی است که فرزندی از غیر نکاح شرعی به دنیا آید؛ چه از طریق عمل نامشروع حاصل گردد، یا محصول تلقیح غیر مجاز باشد، یا مانند آن. بنابراین، از این نظر چنین فرزندی حکم فرزند نامشروع را دارد.

ب) در روایت «الْوَلَدُ لِلْفَرَّاشِ وَلِلْغَايِرِ الْحَجَرُ» فرزند مربوط به فراش شده، و منظور از فراش ازدواج است، بنابراین برای جریان احکام ولد باید فراش ثابت گردد، و عدم صدق زنا کافی نیست. و به یقین تلقیح غیر مشروع فراش نمی‌باشد، و هنگامی که فراش ثابت نشد، احکام اولاد نیز جاری نمی‌گردد.

البته رعایت احتیاط در هر حال کار خوبی است، والله العالم بحقایق احکامه.

چکیده مباحث گذشته

مباحث تلقیح به مناسبتی اخیراً در درس خارج فقه حضرت آیه الله العظمی مکارم شیرازی مد ظلّه بصورت فشرده مورد بحث و بررسی قرار گرفت.

و از آن جاکه در این مباحث دسته‌بندی تازه، و بعضاً مطالب جدید، و راهکارهای بکری دیده می‌شود، خلاصه آن را در این جا می‌آوریم:

امروزه نابارورها را به روشهای مختلف بارور نموده، و زوجهای فاقد فرزند را - که از فقدان این نعمت بزرگ و بی‌بدیل محرومند - صاحب فرزند می‌کنند.

صورت‌های پنجگانه

در این بحث به عنوان نمونه به پنج صورت عمده آن اشاره می‌شود، و دیدگاه شرع را پیرامون آنها بیان می‌کنیم:

۱ - هرگاه زن نابارور است، ولی مرد عقیم نیست، نطفه شوهر را گرفته، و در خارج از رحم با تخمک زن بیگانه‌ای ترکیب نموده، سپس به رحم زوجه نابارورش منتقل می‌کنند.

۲ - چنانچه زن بارور بوده و مرد نابارور باشد، تخمک زن را گرفته، و در خارج از رحم با نطفه مرد بیگانه‌ای ترکیب نموده، سپس در رحم همان زن کشت می‌نمایند.

۳ - هرگاه هیچ یک از زن و شوهر بارور نباشند، نطفه و تخمک زن و مرد بیگانه‌ای را گرفته، و پس از ترکیب، جنین حاصل را به رحم آن زن نابارور منتقل می‌کنند.

۴ - در صورتی که زن و شوهر هر دو بارور باشند، و اشکالی در نطفه و تخمک آنها نباشد، ولی رحم زن قدرت نگهداری جنین را نداشته باشد، نطفه آنها را گرفته، و در خارج رحم ترکیب نموده، و جنین حاصل را در رحم زن دیگری که رحمش قادر بر نگهداری جنین باشد، قرار می‌دهند.

۵ - هرگاه زن و شوهر عقیم نباشند، و رحم زوجه هم قادر بر

نگهداری جنین باشد، ولی نطفه آنها در آغاز ضعیف بوده، و به صورت طبیعی حاملگی رخ ندهد، متخصصین نطفه آن دو را گرفته، و در خارج از رحم ترکیب نموده، و آن را در رحم مصنوعی قرار داده، و به تقویت آن می‌پردازند، و پس از اطمینان از تقویت، آن را به رحم زوجه باز می‌گردانند.

صورت‌های پنج‌گانه فوق مشکل بسیاری از زوج‌های نابارور را حل می‌کند. ولی آیا از دیدگاه شرع، این نوع تلقیح مجاز است؟

اصول سه‌گانه

برای روشن شدن حکم شرعی صورت‌های پنجگانه، لازم است سه اصل مورد بررسی و دقت نظر قرار گیرد:

اصل اول: راه‌های ایجاد فرزند مشروع

از مجموعه آیات قرآن و روایات معصومان علیهم‌السلام استفاده می‌شود که تنها از دو راه می‌توان به فرزند مشروع دست یافت: نخست از طریق نکاح و ازدواج، و دیگر آنچه بر اثر شبهه و اشتباه در موضوع حاصل شده که در حکم آمیزش حلال است.

بنابراین، اگر نطفه مرد بیگانه‌ای را با تخمک زنی بیگانه ترکیب نموده، و از آن فرزندی به وجود بیاید، و آنها از حکم شرعی آن نیز اطلاع داشته باشند، فرزند حاصل نامشروع خواهد بود، زیرا نه ازدواجی صورت گرفته، و نه اشتباهی رخ داده است؛ بلکه شبهه زنا و سفاح می‌باشد، و در یک جمله کوتاه، در منابع قرآن و حدیث فرزندی

جز از راه نکاح یا شبهه نمی‌یابیم؛ مگر ولد نامشروع، و قسم چهارمی^۱ متصوّر نمی‌شود.

برای مطلب مذکور سه شاهد و قرینه می‌توان بیان کرد:

الف) اگر کسی تلقیح نطفه زن و مرد بیگانه‌ای را تجویز کند، لازمه‌اش اجتماع آب دو مرد در رحم یک زن در زمان واحد است! زیرا اگر زن، پذیرای نطفه بیگانه باشد، ممکن است پس از تلقیح و قبل از وضع حمل با همسر خود آمیزش کند و انزال صورت گیرد. در این صورت نطفه و منی آن مرد بیگانه با منی همسرش در رحم او جمع می‌شود! آیا هیچ فقیهی اجازه این کار را می‌دهد؟!

ب) حرمت زنا تنها به خاطر دخول عضو مخصوص در عضو مخصوص جنس مخالف نیست، بلکه انتقال نطفه و انزال نیز تأثیری در حرمت زنا دارد؛ هر چند عمل منافی عفت بدون انزال نیز حرام است.

به تعبیر دیگر می‌توان دخول را مقدمه، و انتقال نطفه را ذی‌المقدمه، و اولی را سبب و انزال را مسبب شمرد. در این صورت، آیا معقول است که مقدمه یا سبب کاری حرام محسوب شود، ولی ذی‌المقدمه یا مسبب حرام نباشد؟ روایاتی که در مورد فلسفه تحریم زنا وارد شده نیز مؤید این مطلب است، که در مباحث پیشین گذشت. ج) اصل احتیاط در امر نکاح نیز ما را به همین نظریه سوق

۱. البته قسم چهارمی وجود دارد و آن فرزندان حاصل از خرید کنیزان و بردگان مؤنث است، ولی چون این موضوع در عصر و زمان ما مصداق خارجی ندارد، از ذکر آن صرف‌نظر شد.

می‌دهد. در روایات متعددی - که شرح آن در مباحث سابق گذشت - به ما دستور داده‌اند که در امر ازدواج سختگیر و محتاط باشیم، چرا که منشأ توالد (لَاِنَّهُ الْفَرْجُ وَمِنْهُ الْوُكُودُ)، تناسل و توارث است، و احتیاط در این امور لازم می‌باشد.

نتیجه این که تلقیح نطفه مرد اجنبی با تخمک زن اجنبیه حرام، و شبیه زناست، و فرزند حاصل از آن همانند فرزند نامشروع است.

اصل دوم: پدر و مادر فرزند تلقیحی کیست؟

چنانچه در هر یک از صورتهای پنجگانه، یا صور دیگر، بر اثر عملیات تلقیح - چه صورتهای مجاز که گفتیم، یا صور غیر مشروعش - فرزندی به وجود آید متعلق به صاحبان اصلی نطفه است، و آنها پدر و مادر حقیقی او محسوب می‌شوند.

بنابراین، احکام مربوط به پدر و فرزند بین این فرزند و شوهر مادر جانشین، و احکام مادر و فرزند بین مادر جانشین و فرزند تلقیح، جاری نمی‌شود، مگر از جهت محرمیت، که آنها به خاطر تطبیق عناوین دیگر فقهی است، نه عنوان پدر یا مادر؛ که شرح آن در اصل سوم خواهد آمد.

اصل سوم: محرمیت با مادر جانشین و شوهرش!

هر چند پدر و مادر اصلی فرزند حاصل از تلقیح، صاحبان نطفه هستند؛ ولی او با مادر جانشین و همسرش نیز محرم است. زیرا مادر جانشین، یعنی زنی که جنین کامل را در رحم او کاشته‌اند، به منزله

مادر رضاعی او محسوب می‌شود. فقهای ما رضاع و شیرخوارگی یک روزه را با شرایطش، باعث حریمیت می‌دانند. چطور ممکن است خانمی که نه ماه این فرزند را در رحمش پرورش داده، و تمام گوشت و پوست و استخوان او از آن مادر روییده، بر او نامحرم باشد؟! اگر فرزند مذکور پسر باشد و بزرگ شود، و تصمیم به ازدواج با مادر جانشین بگیرد، آیا هیچ فقیهی اجازهٔ چنین کاری را می‌دهد؟ بنابراین، بدون شک این فرزند با مادر جانشین محرم است، و مانند فرزند رضاعی وی محسوب می‌شود.

وامّا محرمیت او با شوهر مادر جانشین به خاطر آن است که فرزندان زوجه (ربیبه) چه نسبی باشند و چه رضاعی، بر زوج محرم هستند، و همان‌گونه که بیان شد فرزند تلقیح در حکم فرزند رضاعی مادر جانشین است، پس به منزلهٔ ربیبهٔ رضاعی محسوب می‌شود، و بر شوهرش محرم می‌باشد.

حکم صورتهای پنجگانه

با توجه به آنچه گذشت حکم صورتهای پنجگانه روشن می‌شود، ولی برای توضیح بیشتر، و ارائهٔ راهکارهای مناسب در مواردی که تلقیح شرعاً ممنوع است، حکم آن را به طور تفصیل مرور می‌کنیم:

سه صورت اول از صور پنجگانه حرام، و دو صورت آخر مجاز می‌باشد.

اما صورت اول - که نطفهٔ شوهر با نطفهٔ زن بیگانه‌ای ترکیب، و سپس در رحم همسر کشت می‌شود - بی‌تردید حرام است، چرا که

فرزند حاصل شده نه از طریق نکاح است، و نه وطی به شبهه. همان‌گونه که صورت دوم - که نطفهٔ مرد بیگانه با تخمک زن شوهردار ترکیب شده، سپس به رحم وی باز می‌گردد - نیز بدون شک حرام است.

و حرمت صورت سوم - که هم نطفه از مردی بیگانه و هم تخمک از زن اجنبیه‌ای گرفته شده، و در رحم زن فاقد نطفه کشت می‌شود - از دو صورت اوّل روشنتر است، زیرا در هر سه صورت بالا تلقیح بین نطفه و تخمک زن و مرد بیگانه صورت می‌گیرد، و همان‌گونه که در مباحث گذشته بیان شد، این کار به دلایل مختلف حرام است.

راهکاری مشروع

برای باردار شدن چنین زنانی راهکارهای مشروعی وجود دارد که به سه نمونهٔ آن اشاره می‌شود:

الف) نخست این که اسپرم و اوول زن و شوهری را گرفته، و در خارج رحم ترکیب نموده، سپس جنین حاصل را به زن نابارور خواهان فرزند منتقل کنند. چنین تلقیحی از نظر شرعی مجاز است؛ زیرا ترکیب بین نطفهٔ زن و شوهر شرعی صورت گرفته و پس از ترکیب، در حقیقت جنین به رحم زن نابارور منتقل شده است. البته در این فرض زوجین، که هر دو نابارورند، به آن بچه محرم هستند، ولی پدر و مادر او محسوب نمی‌شوند، بلکه پدر و مادر او، صاحبان اصلی نطفه هستند، که در فرض مسأله زن و شوهر می‌باشند.

ب) در صورتی که زن نابارور نباشد، و اشکال از ناحیهٔ شوهرش

باشد، می‌تواند همسرش را طلاق دهد، تا پس از سپری شدن عده طلاق به عقد موقت مرد باروری درآید (هر چند هرگز آن مرد را نبیند، و بر اساس بیان اوصاف و صفاتش عقد موقت جاری شده باشد) سپس در زمان عقد موقت نطفه این زن و مرد - که اکنون زن و شوهر همدیگر محسوب می‌شوند - گرفته، و در خارج از رحم ترکیب گردد، و پس از پایان عقد موقت یا بخشش باقیمانده مدت، زن مذکور بدون رعایت عده به عقد شوهر سابق در می‌آید (زیرا فرض این است که در عقد موقت آمیزشی صورت نگرفته، و نیازی به عده نیست) سپس جنین حاصل در رحم آن زن نابارور کشت می‌گردد.

در این فرض، فرزند تلقیح، فرزند حقیقی زن و مرد صاحب نطفه محسوب می‌شود و بر شوهر این زن هم محرم می‌باشد زیرا ربیبه او به شمار می‌رود؛ ربیبه نسبی نه رضاعی.

ج) چنانچه نطفه مرد سالم، ولی تخمک زن مشکل داشته باشد، مرد می‌تواند با زن مجردی ازدواج موقت کند (وحتی بدون این‌که همدیگر را ببینند) نطفه مرد و آن زن را بگیرند، و در زمان عقد موقت ترکیب نموده، سپس به رحم همسر دائمی‌اش منتقل کنند. در این صورت آن بچه، فرزند حقیقی آن مرد و زن صاحب نطفه می‌باشد، و بر همسر دائمی‌اش نیز محرم می‌گردد؛ زیرا فرزند شوهرش محسوب می‌شود.

اما صورت چهارم و پنجم، که نطفه از خود زن و شوهر است و در خارج رحم ترکیب شده، و به رحم زن دیگری منتقل می‌گردد، یا پس از تقویت به رحم همان زن باز گردانده می‌شود، مشکل شرعی ندارد.

ولی در صورت چهارم، زن پذیرای جنین در صورتی که متأهل باشد باید رضایت شوهرش را کسب کند.

به علاوه، با توجه به این که غالباً عملیات تلقیح، مستلزم لمس و نظر حرام است باید فقط به موارد ضرورت - که قسمتی از مصادیق آن در مباحث گذشته مطرح شد - قناعت شود.

لهی برای فرار از حرمت ابدی حاصل از ازدواج در عده!

ضرورت این بحث

یکی از مشکلات بزرگ در عصر و زمان ما، نکاح در حال عده است. این حادثه نامیمون با کمال تأسف، بر اثر ناآگاهی نسبت به موضوع و حکم فراوان است، و گاه با توجه به حکم شرعی، ولی غفلت از موضوع رخ می‌دهد. به این ترتیب که زنی از همسرش طلاق می‌گیرد، هنوز عده تمام نشده، به عقد مرد دیگری درمی‌آید، و آمیزش نیز صورت می‌گیرد.

این زن چه بسا که زندگی خوبی را با شوهر دوم، پس از ناکامی در ازدواج اول آغاز کرده، و از ازدواج جدید خویش کاملاً راضی و خرسند است، و گاه خداوند به آنان فرزندانی نیز عنایت می‌کند. پس از مدتی، ناگهان متوجه می‌شوند که ازدواج باطل بوده، و حتی بر آن شوهر حرام ابدی شده؛ چون در عده ازدواج کرده، و آمیزش نیز حاصل شده است، زیرا ازدواج در عده دیگری در دو صورت موجب حرمت ابدی است: چنانچه عالم به حرمت ازدواج وعده باشد، و در صورتی که جاهل بوده، ولی دخول حاصل شده باشد. بنابراین چاره‌ای جز جدایی همیشگی ندارند!

این حکم شرعی خانواده‌های بسیاری از مبتلایان به این مسأله را از هم پاشیده، و شکست‌خوردگان در ازدواج اول را با شکستی دیگر مواجه نموده است! زیرا نه خودشان مسائل شرعی را فرا گرفته، و نه با عالمی مشورت نموده‌اند (خود کرده را تدبیر چیست؟!)

در این هنگام زندگی در نظرشان تیره و تار گردیده، و خواب و خوراک را از آنها می‌رباید.

خوانندگان محترم اگر نتوانند عمق این فاجعه را درک کنند، حق دارند. ولی برای مبتلایان به آن، و ما که از نزدیک با نمونه‌های متعددی از آن در تماس بوده، و یا سرگذشت آنها را در نامه‌های جانکاهشان خوانده‌ایم، یا در تماسهای تلفنی به درد دل آنها گوش فرا داده، و حتی صدای گریه آنان را شنیده‌ایم، عمق این حوادث تلخ به خوبی قابل درک است.

برخی از زنان مؤمنه که با هزاران مشکل از شوهر اول، که احتمالاً معتاد به مواد مخدر بوده، یا به علل مختلف همواره در زندان به سر می‌برده، طلاق می‌گیرند، و بر اثر جهل به مسأله در حال عده با شخص ایده‌آل خود، به امید زندگی خوب و خوشی ازدواج، و حتی قبل از پایان عده عروسی می‌کنند، هنگامی که متوجه حکم شرعی آن شده، و خانه سعادت خویش را ویران می‌بینند، از ترس آبرو جرأت ابراز آن را حتی به شوهر دوم خود نیز ندارند. و از سوی دیگر، برای فرار از گناه در خانه خود همچون فردی بیگانه با شوهر برخورد می‌کنند. راستی برای حل این معضل هیچ راه حلی وجود ندارد؟

حرمت ازدواج در عده

بدون شک ازدواج در عده باطل است؛ اعم از این که عده بائن باشد، یا رجعی، یا عده وفات، یا وطی به شبهه (و یا حتی عده عقد موقت).

و این حکم شرعی بقدری روشن و مسلم است، که بعضی از فقها متعرض آن نشده، و آنها که به سراغ آن رفته، ادعای اجماع کرده‌اند. به دو نمونه از کلمات فقهای اسلام توجه کنید:

۱ - علامه محقق، صاحب جواهر رحمته الله می‌فرماید:

«لا يجوز نكاح المرأة دائماً ولا متعة في العدة، رجعية كانت أو بائمة، عدة وفات أو غيرها، من نكاح دائم أو منقطع، بلا خلاف اجده فيه، بل الاجماع بقسميه عليه.»^۱

«ازدواج دائم یا موقت، با زنی که در عده به سر می‌برد جایز نیست؛ هر عده‌ای، و از هر نکاحی که باشد، و هیچ مخالفی در این مسأله نیافتیم، بلکه هر دو قسم اجماع (اجماع منقول و محصل) در این مسأله ثابت است.»

۲ - ابن رشد، از فقهای اهل سنت، می‌گوید:

«اتفقوا على أن النكاح لا يجوز في العدة، كانت عدة حيض، أو عدة حمل، أو عدة شهر.»^۲

«تمام علما اتفاق و اجماع دارند که ازدواج در عده، از هر نوع آن، حرام است.»

خلاصه این که ازدواج در عده دیگری به اتفاق تمام علمای اسلام حرام است.

۱ . جواهر الکلام، جلد ۲۹، صفحه ۴۲۸.

۲ . بدایة المجتهد، جلد ۲، صفحه ۴۷.

حرمت ابدی

در دو صورت، علاوه بر حرمت و بطلان نکاح، حرمت ابدی نیز ایجاد می‌شود:

الف) در صورتی که زن و مرد هر دو، با آگاهی از موضوع عده، و حکم شرعی آن (حرمت نکاح در عده) اقدام به ازدواج کنند؛ هر چند در زمان عده آمیزش صورت نگیرد. البتّه چنین فرضی بسیار نادر است.

ب) چنانچه یکی از آن دو، یا هر دو، جاهل به حکم شرعی و موضوع آن باشند، و قبل از سپری شدن عده آمیزش صورت پذیرد. در این فرض، که زیاد رخ می‌دهد، نیز بر یکدیگر حرام ابدی می‌شوند. اما در صورتی که هر دو جاهل به حکم و موضوع باشند، و آمیزشی صورت نگرفته، یا در خارج عده صورت بگیرد، هر چند عقدشان باطل است، ولی موجب حرمت ابدی نمی‌شود، و می‌توانند پس از سپری شدن عده، با عقد جدید زندگی تازه‌ای را شروع نمایند. کوتاه سخن این که: تمام صورتهای ازدواج در عده را می‌توان در دو صورت زیر خلاصه کرد:

اول: در صورتی که از روی آگاهی به حکم و موضوع انجام شود، یا دخول صورت گیرد، حرام ابدی می‌شوند. دوم: چنانچه بر اثر جهل باشد، و آمیزشی تحقق نیابد، حرمت ابدی نمی‌آورد.

امّا عقیده فقهای اهل سنت:

شیخ طوسی رحمته الله در این باره می‌فرماید:

«إذا تزوجها مع العلم بذلك ولم يدخل بها فرق بينهما ولا تحل له أبداً. وبه قال مالك، وخالف جميع الفقهاء في ذلك. دليلنا اجماع الفرقة واخبارهم^۱؛

«هرگاه با زنی که در عده است، با اطلاع و آگاهی بر مسأله، ازدواج کند، باید از هم جدا شوند و بر همدیگر حرام ابدی می‌شوند؛ هر چند آمیزشی صورت نگرفته باشد. مالک (یکی از فقهای معروف عامه) موافق نظریه ماست، و با تمام فقهای عامه در این مسأله مخالفت کرده است. دلیل ما اجماع و اتفاق فقهای شیعه، و اخبار و روایات اهل البيت (علیهم السلام) است.»

ایشان در مورد صورت جهل به مسأله با فرض دخول در زمان عده می‌گویند:

«إذا تزوجها في عدتها مع الجهل بتحريم ذلك، ودخل بها فرق بينهما ولم تحل له أبداً وبه قال عمر ومالك والشافعي في القديم. وقال في الجديد تحل له بعد انقضاء عدتها وبه قال أبو حنيفة وباقي الفقهاء. دليلنا اجماع الفرقة وطريقة الاحتياط^۲؛

«در صورت جهل و دخول در زمان عده، نیز باید از هم جدا شوند، و حرمت ابدی ایجاد می‌شود. عمر و مالک و شافعی در فتوای قدیم خود هم عقیده ما هستند؛ ولی در نظریه جدیدش معتقد است پس از پایان عده می‌توانند از نو عقد بخوانند. همان گونه که ابو حنیفه و بقیه فقهای اهل سنت نظریه جدید شافعی را پذیرفته‌اند. دلیل ما اجماع فقهای شیعه، و مقتضای احتیاط است.»

۱. الخلاف، کتاب النکاح، مسأله ۹۷.

۲. الخلاف، کتاب النکاح، مسأله ۹۸.

صاحب جواهر (رضوان الله علیه) پس از طرح مسأله ازدواج در عده در حال علم و آگاهی از حکم و موضوع، و همچنین در صورت جهل ولی آمیزش در حال عده، و حکم به بطلان و حرمت ابدی، می‌فرماید:

«بلا خلاف اجده في شيء من ذلك، بل الاجماع بقسميه عليه، وهو الحجّة بعد المعتبرة المستفیضة»؛

«هیچ اختلافی در بین فقهای شیعه در هیچ یک از اموری که ذکر شد نیافتیم، بلکه اجماع و اتفاق آنان، هم اجماع منقول و هم اجماع محصل، در این مورد وجود دارد، و این اجماع، علاوه بر روایات فراوان، مستند ما در این فتواست».

خلاصه این که جای هیچ شبهه‌ای باقی نمی‌ماند که در صورت علم، هر چند آمیزش صورت نگیرد، و در صورت جهل، به شرط آمیزش در عده، حرمت ابدی قطعی است، و این، نظر تمام فقهای شیعه است.

مستند نظریه حرمت ابدی

مستند فقهای شیعه در این مسأله، علاوه بر اجماع و احتیاط در مسائل مربوط به نکاح، روایات فراوانی است که همگی در باب هفدهم از ابواب المصاهره و مسائل الشیعه آمده است.

در باب مذکور بیست و دو روایت ذکر شده، که به جز دو سه روایت، تمام آن دلالت بر بحث ما دارد. عمده آن روایات را می‌توان به پنج گروه تقسیم کرد:

۱ - روایاتی که مدار حرمت ابدی را، علم به حکم و موضوع می‌داند؛ مانند روایت اول و چهارم و پنجم و هفدهم.

۲ - روایاتی که معیار آن را آمیزش در عده می‌شمارد؛ مثل روایت دوم و ششم و هفتم و نهم و بیستم.

۳ - روایاتی که علم و آمیزش، هر دو را ملاک می‌داند؛ مانند روایت سوم.

۴ - روایاتی که فقط بطلان نکاح در عده را مطرح کرده، و در مورد حرمت ابدی سکوت دارد. مثل روایت هشتم و یازدهم و دوازدهم و سیزدهم و چهاردهم و پانزدهم و هیجدهم.

۵ - روایاتی که نکاح در عده را مطلقاً باعث حرمت ابدی می‌داند؛ مانند حدیث شانزدهم و نوزدهم.

برای رعایت اختصار، از ذکر تک تک روایات صرف‌نظر شد، ولی نتیجه جمع میان تمام روایات فوق همان است که فقهای شیعه به آن فتوا داده‌اند؛ یعنی حرمت ابدی در دو صورت:

۱ - صورت علم، ۲ - در صورت جهل و آمیزش در زمان عده.

راهکاری برای نجات از حرمت ابدی

همان گونه که گذشت، حکم به حرمت ابدی در مواردی که ذکر شد، و مورد اتفاق فقهای شیعه بود، تعداد زیادی از خانواده‌ها را در بن‌بستی شدید قرار داده است.

آیا واقعاً هیچ راه چاره‌ای وجود ندارد؟ چنین خانواده‌هایی به

یقین مقصّر، و در فراگیری معارف دینی و احکام شرعی کوتاهی نموده، و خودشان برای خود مشکل آفریده‌اند. اما آیا نمی‌توان راهکاری برای ازدواج مجدد چنان زوج‌هایی پیدا کرد؟

ما پس از مطالعات مستمر و پیگیر، و تلاشهای علمی فراوان، و بحثهای طولانی، و تفکر و تعمق و اندیشه در زوایای مختلف این مسأله پیچیده، به لطف پروردگار راه حلی یافته‌ایم، که برای اکثر آنها کارساز است، و آن این که:

در محیطهای ما معمولاً صیغه عقد ازدواج، مخصوصاً در نکاح دائم، توسط وکیل اجراء می‌گردد. یعنی عروس و داماد به وکیل خود وکالت می‌دهند که صیغه صحیح نکاح را برای آنان جاری نموده، تا بتوانند در کنار هم تا آخر عمر با آرامش خیال زندگی کنند. بنابراین، محدوده وکالت وکیل «ایجاد عقد صحیح» می‌باشد، نه ازدواجی که فاسد است، و حرمت ابدی به دنبال داشته باشد. بدین جهت، چنانچه وکیل صیغه عقد ازدواج فاسدی را اجرا کند، چنین عقدی اثری ندارد، زیرا از روی ناآگاهی خارج از محدوده وکالتش عمل کرده، و صیغه‌ای خوانده که وکالت در آن نداشته است. بنابراین هیچ اثری بر چنین نکاحی بار نمی‌شود. هر چند روابط زناشویی آن مرد و زن روابط حرامی محسوب نمی‌شود، زیرا تصوّر می‌کردند زن و شوهر هستند، و در حقیقت احکام وطی به شبهه را دارد.

در یک جمله کوتاه، آنچه واقع شده (نکاح فاسد) مورد نظر عروس و داماد نبوده، و آنچه مورد نظر عروس و داماد بوده (نکاح صحیح) رخ نداده است. بنابراین در حقیقت عقدی از سوی زوجین نه مباشرتاً و نه

وکالتاً انجام نشده، تا موجب حرمت ابدی شود.

این، راهکاری مشروع و هماهنگ با ادله شرعی است، برای کسانی که مبتلا به نکاح در عده می‌شوند. البته ما استفاده از این راهکار را به کسانی که دست به چنین ازدواجهایی زده، و جدایی برایشان مشکل است توصیه می‌کنیم. در غیر این صورت، بهتر است احتیاط کنند، و از چنین ازدواجی چشم‌پوشند.

پاسخ به چند سؤال

در این جا سه سؤال پیرامون راهکار ارائه شده به ذهن می‌آید، که نیاز به پاسخ دارد:

سؤال اول: آنچه گفتید در صورتی صحیح است که زوج، شخصی را وکیل نماید، تا برای او همسری اختیار کند؛ هر زنی که باشد. اما اگر زن خاصی را نام ببرد، و به وی بگوید: «فلان خانم را برای من عقد کن» راهکار مزبور فایده‌ای ندارد، و آنچه در عصر و زمان ما رخ می‌دهد، غالباً از همین قبیل است. در این مورد چه باید کرد؟

پاسخ: وکالت در امر ازدواج به دو صورت امکان‌پذیر است: الف) شخصی را وکیل کند تا فقط صیغه عقد را بخواند؛ خواه نکاح صحیح باشد یا باطل.

ب) به او وکالت دهد آن زن را به همسری او درآورد. در صورت اول حرمت ابدی بعید نیست. ولی کمتر کسی پیدا می‌شود که چنین وکالتی بدهد.

اما در صورت دوم، که غالب وکالت‌ها از این قبیل است، اگر زنی را

برای او عقد کند که در عده است، بدون شک مشمول وکالت نیست، زیرا او وکالت در نکاح صحیح داده است. همان‌گونه که اگر به وکیل خود بگوید: «از فلان کس، فلان خانه را برایم خریداری کن»، سپس معلوم شود که خانه غصبی بوده، چنین وکالتی باطل می‌باشد. هر چند موکل جنس و فروشنده را از ابتدا مشخص کرده باشد، زیرا خانه غصبی قابل نقل و انتقال به دیگران نیست.

سؤال دوم: این راهکار اختصاص به عقدهایی که توسط وکیل جاری می‌شود، ندارد. بلکه در مواردی که شخص برای خودش عقد می‌خواند نیز جاری است، زیرا هدف زن و مردی که برای خود صیغه عقد می‌خوانند، ایجاد نکاح صحیح و علقه زوجیت مشروع می‌باشد، و فرض این است که حاصل نشده است. بنابراین در این موارد نیز آنچه هدف آنها بوده (عقد صحیح) حاصل نشده، و آنچه حاصل شده (عقد باطل) منظور آنان نبوده است. در حالی که روایات دال بر حرمت ابدی، که بحث آن گذشت، شامل آن می‌گردد.

پاسخ: این سخن در حقیقت اجتهاد در مقابل نص است؛ زیرا مفهوم روایات مورد اشاره در عقد بالمباشرة، چنانچه در زمان عده صورت پذیرد (با شرایطی که گذشت) حرمت ابدی است، هر چند عقد اجرا شده عقد فاسدی باشد، و به تعبیر دیگر، عقد فاسد در این جا تعبداً سبب حرمت ابدی است ولی در مورد وکالت اصلاً عقدی از ناحیه زوج صورت نگرفته است.

سؤال سوم: هر چند فرق میان عقد وکالتی و مباشرتی، تفصیل خوبی به نظر می‌رسد، و راهکار حاصل از آن حقیقتاً مشکل بسیاری از

گرفتاران «نکاح در عده» را حل می‌کند؛ ولی روایات حرمت ابدی شامل هر دو می‌شود. دلیل شما بر این تفاوت و تفصیل چیست؟

پاسخ: آنچه در زمان صدور و بیان روایات مورد بحث، مرسوم و متداول بوده، عقد مباشرتی بوده است. بنابراین، روایات ناظر به چنان عقدهایی می‌باشد، و نسبت به عقدهای وکالتی اطلاق ندارد، بلکه ساکت است، یعنی نه آن را نفی می‌کند و نه بر آن صحّه می‌نهد، و اگر شک کنیم که عقد وکالتی مؤثر در حرمت ابدی است یا نه؟ اصالة الحلیة حکم به صحت آن می‌کند.

به عبارت دیگر، قدر متیقّن از روایات تحریم ابدی، عقدهای مباشرتی است. اما عقدهای وکالتی مشکوک است، بنابراین روایات مذکور شامل آن نمی‌شود، بلکه مشمول اصالة الحلیة است.

اضافه بر این، اصولاً وکالت در این گونه موارد به کلی باطل است، و وکالت باطل اثری ندارد.

در این فتوا تنها نیستیم

پس از دست یافتن به راهکار مذکور، ولغو تحریم ابدی در نکاح در عده در صورتی که وکیل از دو طرف عقد را خوانده، و یا حتی در مواردی که یک نفر خود صیغه را خوانده، و وکیل طرف دوم آن را قبول کرده است، به فتوای جالبی از استاد عالیقدر، آیه الله العظمی خویی رحمته الله در دو کتاب «مستند العروة» و «المبانی فی شرح العروة»، دست یافتیم، که ایشان نیز همین نظریه را با اندک تفاوتی پذیرفته‌اند. به متن عبارت معظم له توجه کنید:

«إلا أن للمناقشة في ثبوت الحرمة الأبدية حتى في صورة التعيين والعلم بالحكم والموضوع، أو الجهل ولكن مع الدخول بها مجالاً، نظراً لعدم شمول دليل التحريم له. وذلك لأن موضوع الحرمة في لسان الأدلة لما كان هو التزويج من امرأة ذات عدّة كان لا بدّ في ثبوت هذه الحرمة من صدق الانتساب. إذ لولاه لما كان لثبوتها وجه... ومن ثمّ كان عدم ثبوت الحرمة الأبدية في المقام واضحاً، فإن الانتساب نتيجة فعل الوكيل إنّما يكون فيما إذا كانت الوكالة صحيحة واثماً إذا كانت باطلة فلا وجه لنسبة الفعل الصادر من فاعله إلى غيره. ومقامنا من هذا القبيل فإن الوكالة باطلة نظراً لاختصاصها بما يصحّ صدوره من الموكل نفسه، فما لا يصحّ صدوره منه لا يصحّ فيه التوكيل أيضاً، وحيث إنّ التزويج من امرأة ذات عدّة إذا صدر من نفسه كان محكوماً بالبطلان، فلا تصحّ الوكالة فيه.»^۱

خلاصه کلام ایشان به شرح زیر است:

«علت این که در فرض وکالت حرمت ابدی ایجاد نمی‌شود این است که در صورت بطلان وکالت، فعل وکیل استناد به موکل داده نمی‌شود، ومحلّ بحث از همین قبیل است. زیرا زوج و زوجه شخصی را برای عقد فاسدی وکیل کرده که از آن اطلاع نداشته‌اند، پس همان‌گونه که انشاء عقد فاسد بالمباشرة صحیح نیست وامکان پذیر نمی‌باشد، وکالت برای چنین عقدی نیز باطل است.»

تفاوت فتوای ایشان و ما این است که ایشان در فرض علم موکل به

حکم و موضوع (حکم حرمت و موضوع نکاح در عده) معتقدند موجب حرمت ابدی نمی‌شود، ولی ما معتقدیم که در این فرض امکان حکم به حرمت ابدی وجود دارد، زیرا اگر فرض کنیم کسی است که از زنی فرضاً ناراحت است، و می‌خواهد کاری کند که او حرام ابدی شود، به کسی وکالت می‌دهد که در زمان عده عقد او را برای آن مرد بخواند تا بر همدیگر حرام ابدی شوند. چنین وکالتی به عقیده ما اشکالی ندارد، هر چند استاد آن را نپذیرفته است.

نتیجه نهایی

از کل مباحث این فصل نتیجه می‌گیریم که:

اولاً: هرگاه مردی از روی جهل و نادانی به مسائل شرعی، زنی را که در عده است به عقد خود درآورد، و در زمان عده با او آمیزش کند، و عقد توسط وکیل خوانده شده باشد، حرمت ابدی ایجاد نمی‌شود. هر چند عقد مذکور باطل است، و پس از عده باید تجدید گردد.

ثانیاً: فقهای اسلام باید تمام سعی و تلاش خویش را جهت حلّ مشکلات مردم، تا آن جا که ضوابط شرعی اجازه می‌دهد، و از فقه سنتی جواهری تجاوز نمی‌کند، و در راستای رضای پروردگار است، به کار گیرند. ولی البته حلّ مشکلات گرفتاران، مجوز پناه بردن به قیاس ظنی و استحسان و دلیلهای غیر معتبر نمی‌شود.

ثالثاً: موارد بسیار نادری پیدا می‌شود که خواندن عقد وکالتی در

عده، سبب حرمت ابدی می‌گردد. والله العالم